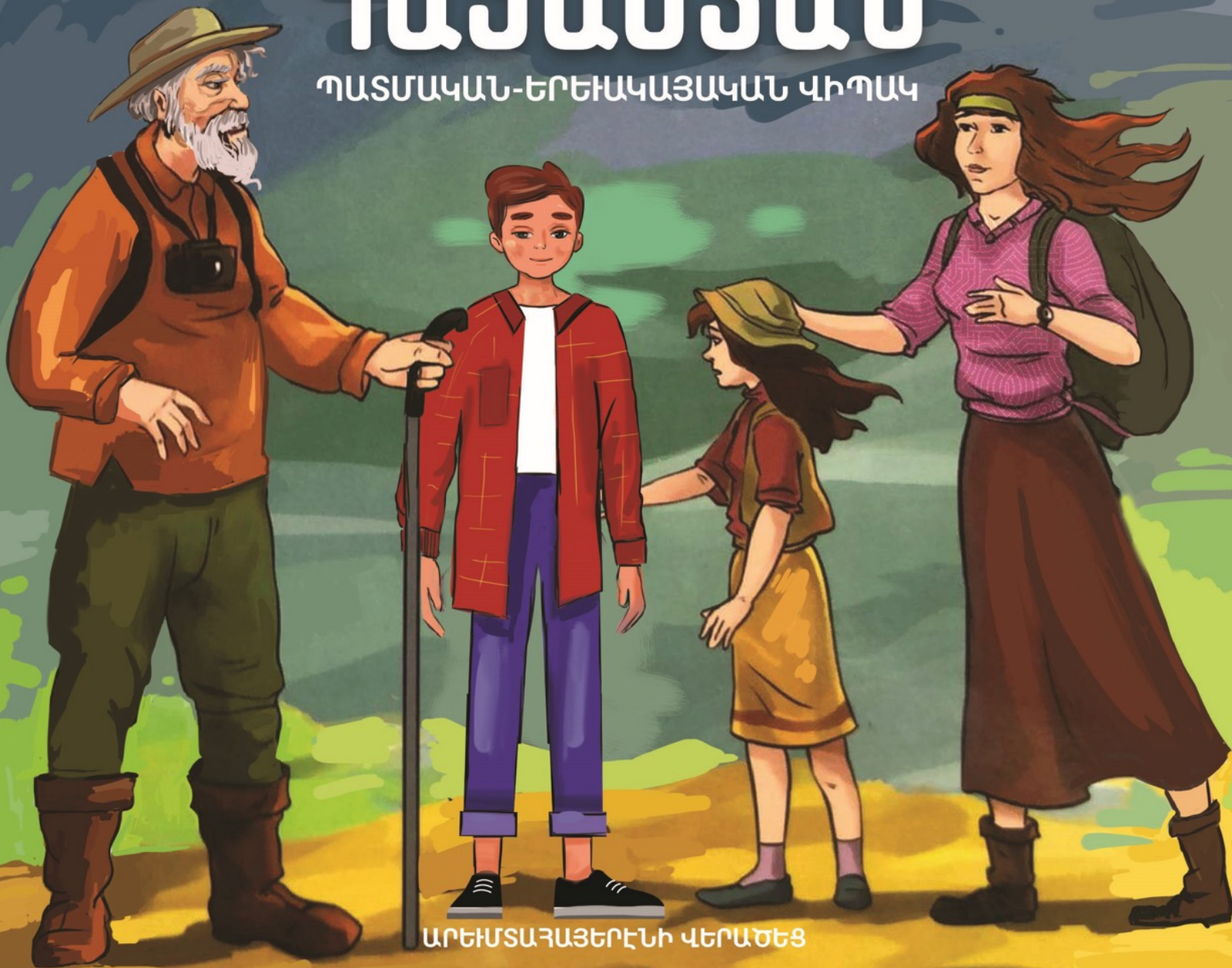

ԱՐՓԻ ԿԱՆԵԱՆ

ԴԵՊԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՆԱՏԱԿԱՅՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ԵՐԵՒԱԿԱՅԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿ

ԱՐԵՄՏԱՐԱՅԵՐԸՆԻ ՎԵՐԱԾԵՑ

ՆԱՅԻՐԻ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

Հրամանաւ
Գերաշնորհ Տ. Բաբգէն Արքեպիսկոպոս Չարեանի
Առաջնորդ՝
Գանատայի Հայոց Թեմի

«ԴԷՊԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՆՍՏԱՎԱՅՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»
պատմական-երեսակայական վիպակ

Հրատարակութիւն՝
Գանատայի Հայոց Թեմի
Ազգային Առաջնորդարանի
Հայեցի Դաստիարակութեան Բաժանմունքի

Հեղինակ՝ Արփի Վանեան
Արեւմտահայերէնի վերածեց եւ խմբագրեց՝ Նայիրի Մկրտիչեան
Ձեւաորեց՝ Շուշան Գէորգեան

copyright 2026

Դէպի Աստուծոյ Նստավայր Հայաստան
«Երբեմն պէտք է շրջիլ ողջ աշխարհը՝ հասկնալու համար, որ գանձը թաղուած
է տունիդ բակին մէջ, քու հողիդ մէջ»:
Փառլո Բոէլօ

Ա. ՄԱՍ

Հանրակառքը թրթռաց ու յանկարծ կեցաւ ճամբուն մէջտեղը: Ճամբորդներէն շատեր, որոնք կրցած էին քիչ մը քնանալ, արթնցան վախցած ու զարմացած՝ նայելով իրենց շուրջը:

- Հէյ, ինչո՞ւ կեցանք,- լսուեցաւ ուղեւորներէն մէկուն՝ Աշոտին ձայնը:

- Չեմ գիտեր, ինքնաշարժը ինքնիրեն կեցաւ. կարծես զօրաւոր ուժ մը չի ձգեր շարժինք, պատասխանեց վարորդը,- իջէք, իջէք, այստեղէն քալելով պիտի երթանք:

Տասը ուղեւորները դժգոհելով իջան հանրակառքէն եւ շուարած նայեցան իրենց շուրջը:

Տասներեք տարեկան Իշխանը, իր հայրիկի՝ Աշոտի հետ, տասներկու տարեկան Մերին, մայրիկի՝ Նուարդի հետ, տասներեք տարեկան Ժագը, մօր՝ Սիւզիի հետ, տասներկու տարեկան Աննան, հօր՝ Մեսրոպի հետ, եւ տասներեք տարեկան Մայքը, հօր՝ Սարգիսի հետ, բոլորը լուռ իրարու նայեցան: Դիմացը քառագագաթ Արագածն էր:

Արագած անուան ծագումը կապուած է Հայկ Նահապետի որդիի՝ Արամանեակի հետ: Կ'ըսուի նաեւ, որ անունը եկած է հայոց դիցարանի չաստուած Արայի անունէն: Այսինքն՝ Արագած կրնայ նշանակել Արայի գահ: Լեռը ունի 4090 մետր բարձրութիւն:

-Այստեղ «ուայ-ֆայ» կայ,- ինքնիրեն հարցուց Աննան եւ Արագածի լանջին արագ քանի մը «սէլֆի» ըրաւ,- օօժի... «ուայ ֆայ» չկայ,- ըսաւ Աննան եւ հօրը հարցուց,- Պապա, ո՞ր եկած ենք, հոս «ուայ-ֆայ» չկայ:

Մեսրոպը շոյեց աղջկան մազերը եւ ըսաւ.

-Արագածի փէշերուն ենք, ինչ «ուայ-ֆայ: Հեռուէն լսուեցաւ Իշխանի ձայնը.

-Վարորդը ո՞ր է, այստեղ չէ... ես ամէն տեղ նայեցայ, մենք այստեղ առանձին ենք, ուրիշ մարդ չկայ:

Մայքը թռաւ ինքնաշարժի ղեկին, բայց նոյն վայրկեանին ալ մէկ անգամէն վախցած ետ ցատկեց իր տեղը:

-Ինքնաշարժի ղեկն ալ չկայ...փրթած է,- վախցած ըսաւ ան:

-Ինչ,- ըսին բոլորը միասին...

Իշխանը Արագածի կողմը ցոյց տալով ըսաւ.

-Կը տեսնէք այն ամպը, ահա այնտեղ է Ամրոց-հիւրանոցը, պէտք է հոն երթանք:
Արագ շարժինք, որովհետեւ արդէն մութ է:

Խումբէն քիչ մը հեռու կեցած էր ժագը, հեռաձայնը գլուխէն վեր բռնած այս ու այն կողմ կ'ուղղէր.
-Օ՛հ, այստեղ հեռաձայնի կամպ ալ չկայ ... Հայրիկ, ժողովորդ, այս ո՛ր եկած ենք:

-Եկէք երթանք հիւրանոց, այնտեղ ամէն ինչ ալ կ'ըլլայ. կը հանգստանանք, կը ճաշենք եւ կը հեռաձայնենք մեր հարազատներուն,- ըսաւ Մերին՝ քաշելով մօր ձեռքէն:

Մայր ու աղջիկ նեղ ճամբով սկսան կամաց-կամաց բարձրանալ: Անոնց ետեւէն քալեցին միւսները:

Հիւրանոցը հին ու վախճալիք ամրոցի կը նմանէր: Բոլորը վախցած իրարու նայեցան, իրենց պայուսակները գետին դրին ու սկսան իրենց շուրջը զննել: Յանկարծ չղջիկ մը խենթի պէս ճչալով անցաւ անոնց վրայէն:

-Օ՛, Աստուած իմ.. այս ո՛ր եկած ենք, աս ինչ է ,- չղջիկէն աւելի բարձր ճչաց Աննան:

-Աուու՛.... այստեղ մարդ կայ,- ձայն տուաւ Մայքը:

-Կարծես մարդ չկայ, մենք սխալ տեղ եկած ենք: Ասիկա հիւրանոց չէ, լքուած ամրոց է,- ըսաւ ժագը:

-Մէկ վայրկեան... հանեցէք ձեր Հայաստան գալու հրաւիրատոմսերը: Զիս հոս հրաւիրած է Հայկ Նահապետեանը, ահա գրուած է, իսկ ձե՛զ,- հարցուց Մայքի հայրը:
Բոլորը հանեցին իրենց հրաւիրատոմսերը եւ սկսան ուշադրութեամբ նայիլ:

-Մեզ ալ նոյն մարդը հրաւիրած է: Բայց խօսքը մեր դասընկեր Հայկի մասին չէ,- հարցուց Աշոտը:

-Այո՛, Հայկի մասին է, բայց ինքը ո՛ր է, ինչո՞ւ հիմա մեզի հետ չէ,- հարցին հարցով պատասխանեց Մայքի հայրը:

Բոլորը շուարած իրարու նայեցան:

Այդ ընթացքին, տասներեք տարեկան Իշխանը քիչ մը հեռացաւ անոնցմէ եւ սկսաւ շրջիլ ամրոցին մէջ: Յանկարծ ներսէն լսուեցաւ անոր ձայնը.

-Հայրիկ, այստեղ սենեակներ կան, հոս կարելի է հանգստանալ:

Բոլորը վազեցին դէպի Իշխանի ցոյց տուած սենեակը, ուր աջ կողմը վառ կրակով հին կրակարան մը կար: Սենեակին մէջտեղը մեծ սեղան մը դրուած էր, վրան՝ քանի մը բանալի: Պատերուն երկայնքով կար մեծ գրադարան մը, ուր շարուած էին հաստ ու հին գիրքեր, անկիւնը՝ հնադարեան կուժ մը եւ կաւէ ամաններ:

-Նայեցամք: Իսկ հիմա արագ պիտի դառնանք Երեւան...
առնենք տոմսերը եւ թռչինք դէպի մեր տուները,- լսուեցաւ
բժշկուհի Սիւզիի ձայնը:

-Հանգստացէ՛ք, այս գիշեր հոս կը մնանք, վաղը առտու կը
դառնանք...կը խոստանամ գիշերը նորոգել հանրակառքը,-
հանգիստ ձայնով ըսաւ Աշոտը եւ ուրախութեամբ
շարունակեց,- Տեսէ՛ք, հոս տասը հատ ալ անկողին կայ:

-Ուրեմն մէկը այստեղ մեզի կը սպասէր,- ըսաւ Իշխանը,- եւ
սպասողը, վստահ, Հայկ Նահապետեանը չէ...

-Ինչպէս գիտցար,- հարցուցին բոլորը:

-Որովհետեւ ձեր դասարանին մէջ Հայկ Նահապետեան
անուն-մականունով մարդ չկար:

Ըսածին իբրեւ ապացոյց՝ Իշխանը հանեց իր
դասարանցիներուն հին խմբանկարը եւ ցոյց տուաւ անոնց.

-Հայկ Հայրապետեան կայ, Նահապետեան չկայ:
Յանկարծ լսուեցաւ Աննայի ճիշդ.

-Հապա ղով հրաւիրած է մեզ եւ ինչո՞ւ ... Ես կը վախնամ, ես
այստեղ մէկ վայրկեան չեմ մնար:

Ասիկա ըսելէն ետք, Աննան վազեց դէպի դուրս տանող
դուռը:

-Աննա՛, ղոր կը վազես, սպասէ՛, վտանգաւոր է, սպասէ՛,-
ետեւէն պռռաց հայրը:

-Աննա՛, ղոր, մութ է, ղոր կ'երթաս,- փորձեց զինք կեցնել
Մայքը:

-Զգեցէ՛ք, ես այստեղ չեմ մնար, ես կ'ուզեմ Լոս Անճելըս
դառնալ,- պռռաց Աննան ու շարունակեց վազել:

Աննան վերադարձնելու համար բոլորը վազեցին անոր
ետեւէն:

-Դուռը ղոր է...

-Դուռ չկայ....

-Հապա ինչպէ՛ս ներս մտած ենք....

-Հանգստացէ՛ք...

-Ես կը վախնամ...

- Զգո՛յշ...

Յանկարծ զօրաւոր ձայն մը լսուեցաւ ու ամէն ինչ կորսուեցաւ
մութի մէջ:

* * *

«Օր առաջին,- լռութեան մէջ լսուեցաւ Իշխանի գրիչին ձայնը,- Հայաստան հասանք... շնտ մութ ու ցուրտ հիւրանոց մը, ուր մարդ չկայ, կարծես հին ամրոց մը ըլլայ», - գրեց ան իր օրագրին մէջ:

-Հէյ, մէկը թող բան մը վառէ,- լսուեցաւ Մերիի ձայնը:

-Հեռաձայնիս մարտկոցը պարպուած է,- պատասխանեց Աննան:

-Իմս ալ,- ըսաւ Մայքը:

-Իմս ալ,- ըսաւ Իշխանը:

-Հայրիկ, դուն հրահան ունիս, վառէ,- ըսաւ Աննան:

Բայց Աննային պատասխանող չեղաւ:

-Հայրիկ, ո՞ր ես, ձայն հանէ...հայրիկ,- ճշաց Աննան վախցած,- հայրիկ, կը վախնամ, ձայն հանէ:

-Մամ,- յանկարծ լսուեցաւ Մայքի մտահոգ ձայնը:

Պատասխանող չկար:

-Տղա՛ք, կարծես մեր ծնողները այստեղ չեն, ըսաւ Մայքը:

Յանկարծ սենեակին լոյսերը վառեցան: Ընկերները նայեցան իրենց շուրջը...

Ծնողները չկային:

-Օ՛, Աստուած իմ... ո՞ր եմ մեր ծնողները,- զարմացած հարցուց Աննան:

-Կ'երեւի գացած են այստեղէն դուրս ելլելու ճամբան գտնելու,- ըսաւ Իշխանը:

-Առանց մեզի ըսելու,- զարմացած ըսաւ Մերին:

Այդ պահուն յանկարծ Մայքի ոտքերուն տակէն տարօրինակ ձայներ լսուեցան, ու ինկաւ գետին կարծես մէկը դիտմամբ զինք հրէր ու գետին ձգէր:

Ոտքի կեցածները շուարած ու սարսափած՝ մէկ քայլ ետեւ գացին:

-Ի՞նչ եղաւ քեզի, Մայք,-հարցուցին ընկերները:

-Օգնեցէ՛ք բարձրանամ, շու՛տ,-վախցած ըսաւ Մայքը:

Մայքի մարմինին տակ, գետնին մէջ, ճեղք մը բացուեցաւ եւ կարծես զօրաւոր ուժ մը փորձեց զինք քաշել:

-Մայք, ձեռքդ տուր, Մայք,- պռռացին ընկերները եւ ձեռքերը պարզելով Մայքին՝ փորձեցին օգնել:

-Հեռո՛ւ բոլորդ, հեռացէ՛ք...մարդ փրկող դարձած են գլխուս,- պռռաց ժազը եւ իր ձեռքը պարզեց Մայքին:

Մայքը ճիգ թափելով փորձեց բռնել Իշխանին ձեռքը, բայց չկրցաւ. վարէն ուժ մը կը քաշէր զինք:

-Եկէ՛ք փախի՛նք, արա՛գ,- վախցած ճշաց Մերին ու քաշեց Աննայի ձեռքը:

-Ժա՛գ, բան մը նետէ, որ Մայքը բռնէ,- ըսաւ Աննան:

Ժագը չկրցաւ բան մը ընել:

-Օգնեցէ՞ք... կ'իյնամ, օգնեցէ՞ք,- յուսահատած կը պոռար Մայքը:

Յանկարծ հզօր ձայն մը եւս լսուեցաւ, գետինը մէկ անգամէն ճեղքուեցաւ, եւ ընկերները միասին պոռալով, աղմուկ-աղաղակով ինկան խորունկ փոսը... անոնք կամաց-կամաց անհետացան եւ մէկ անգամէն լռեցին...

* * *

-Մութ է. բան չ'երեւիր, ձայն չկայ... տեղէ մը լսուեցաւ մէկուն յուսահատ ձայնը:

-Ակնոցս... ո՛ր է ակնոցս...,- ըսաւ Իշխանը:
-Ո՛վ կրնայ ըսել ո՛ր ենք մենք,- հարցուց Մայքը:

-Աստուած իմ...հաստատ դժոխքի մէջ ենք... ո՛ր մեղքիս համար...գիտեմ, հիմա սատանան կը յայտնուի այստեղ,- լսուեցաւ Ժագին ձայնը,- այո՛, կը խոստովանիմ՝ ես մէկ անգամ մեծ մայրիկիս թէյին մէջ շաքարի փոխարէն աղ լեցուցած եմ...կը խոստովանիմ՝ զիս դրախտ տարէք...

-Լո՛ւ՛, - պոռաց Մերին:

-Սատանան, սատանան եկաւ- սարսափահար ճչաց Ժագը:

-Այ՛ տղայ, ե՛ս եմ՝ Մերին, ի՛նչ սատանայ:

-Մէկը թող բան մը վառէ, մութ է,- լսուեցաւ Աննային ձայնը:

Մէյ մըն ալ անկիւնէն լոյս մը յայտնուեցաւ, իսկ լոյսին մէջ՝ մարդկային կերպարանք. ընկերները վախցան: Անոնց դիմաց, կայծկլտացող լոյսերուն մէջ, կեցած էր խիտ մօրուքով ու յօնքերով ծերուկ մը:

Ընկերները ծերունին տեսնելով՝ սարսափահար ճչացին:

- Մի՛ վախնաք, ես ձեզ չեմ վնասեր, ես կ'ուզեմ օգնել ձեզի... լսեցէ՞ք. դուք հիմա կը գտնուիք հայր իր պատմութեան հետ կապող ճանապարհին: Ձեր սերունդը շատ հեռացած է իր պատմութենէն, արմատներէն, եւ ատիկա մեծ ցաւ է մեր ազգին համար...

Ընկերները շունչերը պահած կը լսէին ծերունիին ըսածները:

-Դուք այստեղ էք, որովհետեւ ընտրեալ էք եւ պէտք է անցնիք այն ճանապարհներէն, ուրկէ անցած են հայերը իրենց դարաւոր պատմութեան ընթացքին, եւ միայն ձեր գիտելիքներով պարզ կը դառնայ՝ կրնա՞ք արդեօք ազատել ձեր ծնողներն ու վերադառնալ ձեր տուները, թէ՛ միշտ պիտի մնաք այստեղ բանտարկուած...
Եւ լոյսը, ինչպէս յանկարծակի վառած էր, նոյնքան ալ յանկարծակի մարեցաւ՝ իր հետ տանելով խորհրդաւոր ծերունին:

Ընկերները շուարած իրարու նայեցան:

-Տեսէ՞ք, այնտեղէն բարակ լոյս մը կը տեսնեմ,- ըսաւ Ժագը:

-Ես ալ տեսայ,- ըսաւ Իշխանը:

-Երթանք այդ ուղղութեամբ,- առաջարկեց Մերին:
Ընկերները մութի մէջ ոտքերնին այստեղ-այնտեղ զարնելով՝
քալեցին դէպի լոյսը:

Մի քանի քայլ եւս ու...այդ պահուն Մայքը ձեռքով բան
մը հրեց՝ հաւանաբար դուռ, եւ անոնց առջեւ բացուեցաւ
տեսարան մը, որմէ ընկերները ուղղակի սարսափեցան:
Աննան կտրուկ ետ դարձաւ, որ փախչի, բայց ժազը բռնեց
անոր ձեռքէն ու ցած ձայնով ըսաւ.

-Մի երթար, Աննա....

* * *

Մեծ ու լուսաւոր սենեակին մէջտեղը սեղան մը դրուած էր,
վրան՝ տուտուկի նմանող երաժշտական գործիք մը, որմէ
ծուխ կը բարձրանար:

Ընկերները սկսան դանդաղ ու զգոյշ մօտենալ:

-Այս ինչ ծուխ է, ինչո՞ւ գործիքէն ծուխ կ'ելլէ,- զարմացած
հարցուց Մերին:

Ժազը կամաց մը մօտեցաւ, ուզեց վերցնել գործիքը, բայց
յանկարծ գործիքէն կայծեր ելան: Ընկերները վախցած ետ
քաշուեցան:

-Ինչ կ'ընես, ժա՛զ,- ըսաւ Աննան սարսափած:

-Այս գործիքը խորհուրդ ունի. չի ձգեր, որ իրեն մօտենանք,
որովհետեւ...,- միտքը կիսատ ձգելով՝ ըսաւ Իշխանը, եւ

զննող հայեացքով դարձաւ սեղանին շուրջ՝ ուշադիր նայելով
գործիքին:

-Որովհետեւ, ինչ, ո՞ր մնացին մտքերդ,- անհամբեր հարցուց
Մերին:

-Չհասկցայ, այս գործիքը կախարդական է եւ կարծես մեզի
համար այստեղ բերուած է, ու եթէ այո, ուրեմն ինչո՞ւ չի
ձգեր, որ իրեն մօտենանք,- ինքնիրեն հարցուց Իշխանը:

-Մայք, երաժիշտ ես, ըսէ՛ տեսնենք՝ ասիկա ինչ երաժշտական
գործիք է,- հարցուց Աննան:

-Կարծեմ տուտուկ է,- քիչ մը կասկածելով պատասխանեց
Մայքը:
Գործիքը կը շարունակէր ծուխ ու կայծ հանել:

- Զուռնա՞ է,- մէկ վայրկեան անց միտքը փոխելով՝ ըսաւ
Մայքը:

-Ասիկա հայկական ազգային երաժշտական գործիք է:
Եկէք ով ինչ գործիքի անուն գիտէ թող ըսէ, որուն անունին
վրայ ծուխն ու կրակը կենան՝ ուրեմն ասիկա այդ գործիքն
է,- ըսաւ Մերին,-եւ կը կարծեմ, որ ասիկա պարկապուկ է:

-Շուի՞,- ըսաւ Աննան:

-Տիղ է հաստատ,- ուրախ կանչեց ժազը, բայց ընկերներուն
զարմանքը տեսնելով՝ լռեց:

Իշխանը բան մը յիշածի պէս նայեցաւ ներկաներուն ու
կամացուկ մը ըսաւ.

-Երկու ծայրը բաց է, լեզուակ չունի ... ասիկա...Եղեգան փող է...

-Ինչ է,- զարմացած Իշխանին հարցրուցին ընկերները:

-Եղեգան փող,- բարձրաձայն ըսաւ Իշխանը:

Գործիքին ծուխը կեցաւ: Բոլորը ծափահարեցին, Անան հիացած ըսաւ.

-Ապրիս, մեծ Իշխան... քու օգնութեամբդ առաջին փուլը անցանք: Հիմա ինչ պիտի ընենք:

-Կարծեմ պէտք է նուագենք այս եղէ... նորէն յիշեցուր... հա Իշխանի եղեգան փողն ու տեսնենք, թէ ինչ պիտի ըլլայ:

Կ'երեւի երբ նուագենք, տեղէ մը դուրս պիտի ելլեն մեր ծնողները, մենք ալ պիտի դառնանք մեր երկիրները,- ըսաւ Մայքը եւ ձեռքը առաւ գործիքը:

Քանի մը վայրկեան այս ու այն կողմ շրջելէն, զննելէն ետք՝ ժազը գործիքը մօտեցուց շրթունքին, փորձեց նուագել, սակայն գործիքէն ձայն չելաւ:

-Չարմանալի է, առաջին անգամ կը տեսնեմ չնուագող երաժշտական գործիք,- ըսաւ Մայքը:

-Ճիշդ մարդու ձեռքը չէ եւ անոր համար ալ չի նուագեր,- ըսաւ ժազը,- ինձի տուէք տեսնեմ:

Բայց գործիքը ժազին չհասաւ:

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ.
Նա հուր հեր ունէր,
Բոց ունէր մօրուս,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք...
Արտասանեց Մերին, եւ բոլորը հարցական նայեցան անոր:

-Ես յիշեցի այս տողերը... կիրակնօրեայ դպրոցի դասերուն սորված էինք,- ուրախ ըսաւ Մերին:

-Խարտեաշ պատանի, հուր հէր,- հարցական ըսաւ Աննան,
զարմացած նայելով Իշխանին եւ հարցուց,- Խօսքը մեր
Իշխանի մասին է:

Իշխանը մօտեցաւ, վերցուց փողը, դրաւ շրթունքին, եւ մէկ
անգամէն սենեակին մէջ հնչեց հայկական հրաշալի մեղեդի
մը: Ընկերները զարմացած նայեցան իրենց շուրջը: Մէյ մըն
ալ թեթեւ փոթորիկ բարձրացաւ: Ընկերները սարսափած
ճչացին եւ մէկ անգամէն բոլորը միասին անհետացան:

Բ. ՄԱՍ

Ընկերները յայտնուեցան կապոյտ ծովակի մը մէջ:

-Ա՛յ, ես լողալ չեմ գիտեր, հիմա կը խեղդուիմ, բռնեցէ՛ք,-
խուեցաւ Աննային ճիչը:

-Մի՛ վախնար, կը մօտենամ,- ըսաւ Մայքը:
Ժազը Մայքէն առաջ հասաւ Աննային, բռնեց անոր ձեռքն
ու քաշելով իր ետեւէն՝ տարաւ զայն դէպի ափ:

-Իշխան, ո՛ր ես, հիմա կը մօտենամ քեզի, զգո՛յշ, այս կողմ
լողայ,- լիճին մէջէն պոռաց Մերին: Իշխանը հետեւեցաւ
Մերիին:

Քիչ ետք անոնք թրջուած, դողդողալով ելան լիճէն ու նստան
ափին:

-Այս ի՞նչ տեղ է, մենք ո՛ր ենք,- շուրջը նայելով հարցուց
Աննան,- Ինչպէ՞ս այստեղ յայտնուեցանք:

-Ասիկա Սեւանն է,- լիճը դիտելով ըսաւ Մայքը:

Իշխանը տերեւներով մաքրեց ակնոցն ու դողալով
պատասխանեց.

-Ասիկա չի կրնար Սեւանայ լիճը ըլլալ, որովհետեւ այս լիճին
ջուրը աղի է, իսկ Սեւանը քաղցրահամ է:

-Սո՛ւս,- մատը շրթունքին դնելով լարուած ըսաւ ժագը,- Կը լսէ՞ք ջուրին ձայնը. կարծես նաւակ մը կը մօտենայ:

-Եկէ՛ք թուփերուն ետեւ պահուրտինք, այնտեղ աւելի ապահով կ'ըլլայ,- ըսաւ Մայքը:

Անոնք անմիջապէս պահուրտեցան թուփերուն ետեւ եւ ուշադիր հետեւեցան մօտեցող նաւակին: Շատ չանցած, նաւակը մօտեցաւ ափին եւ անկէ իջան տարօրինակ հագուստներով երկու հսկայ տղամարդ, որոնք արագ-արագ հանեցին իրենց հագուստները, բանուորներու հագուստներ հագուեցան, օտար լեզուով մը իրարու հետ խօսելով մօտեցան թուփերուն, իրենց հանած հագուստները հոն պահեցին ու արագ հեռացան:

-Այդ ի՞նչ լեզուով կը խօսէին,- զարմացած հարցուց Մայքը:

-Բնաւ նման լեզու չեմ լսած,- ըսաւ ժագը:

-Բայց անոնք կարծես մտահոգ էին. կարծես յանցագործներ կամ մարդասպաններ էին,- ըսաւ Իշխանը եւ վերցուց անոնց հագուստները, զննեց գրպանները եւ քարի կտոր մը գտաւ.

-Ես չեմ հասկնար, ասոնք սեպագիր տառեր են,- հարցուց Իշխանը:

-Սեպագիր... այսինքն,- փորձեց ճշդել ժագը:

-Բան չեմ հասկնար,- ըսաւ Իշխանը:

Աննան բարձրաձայն խնդաց, յետոյ լարուեցաւ.

-Բայց...

Մէյ մըն ալ, այդ պահուն, բոլորին հեռաձայնները սկսան զնգալ. հաղորդագրութիւններ եկան:

Ընկերները իրար անցած սկսան կարդալ.

-Դո՛ւք կը գտնուիք Հայոց պատուօթեան դրուագի մը մէջ եւ միայն ձեր գիտելիքներուն շնորհիւ կրնաք հասկնալ, թէ ո՛ւր էք, ի՞նչ իրավիճակ է, կը կարենա՞ք արդեօք ճիշդ ու պատմական որոշումներ կայացնել, թէ՞ ոչ: Այդ բոլորին համար ձեզի տրուած է ընդամէնը երեք ժամ, եթէ չհասցուցիք կատարել ձեր պարտականութիւնը, կը գոցուին ժամանակի միջանցքին դռները եւ բոլորդ հոս կը մնաք:

-Ի՞նչ,- ճչաց Մերին եւ վախցած նայեցաւ ընկերներուն:

-Կը յիշէ՞ք այդ ծերունիին խօսքերը: Ուրեմն մէկը առաքելութեան մը համար ընտրած է մեզ,- ըսաւ Իշխանը,- Ասիկա անհաւատալի է. մենք հրաշքով կրնանք տեղափոխուիլ ժամանակի մէջ, կրնանք տեսնել հայոց պատմութեան այս կամ այն նշանաւոր իրադարձութիւնը:

-Բայց ինչո՞ւ մենք,- զարմացած հարցուց Մերին:

-Այդ հարցին պատասխանը յետոյ կը պարզենք, իսկ հիմա եկէ՛ք ժամանակ չկորսնցնենք, հասկնանք, թէ ինչո՞ւ համար հոս յայտնուած ենք, կատարենք մեր գործը ու հեռանանք,- ըսաւ ժագը:

* * *

Ընկերները յոգնած, անօթի, ոտքերը հագիւ շարժելով շարունակեցին քալել:

-Ո՞ր է քաղաքը, ես ա՛լ չեմ դիմանար,- տնքալով ըսաւ Աննան:

-Քիչ մնաց, Աննա՛, տէս, արդէն փոշի ու ծուխ կ'երեւի,- յոյս տուաւ Ժագը:

-Բայց այս հինչ ձայներ են, կարծես քաղաքի ողջ ժողովուրդը մուրճով բան մը կը հարուածէ,- դառնալով ընկերներուն ըսաւ Մերին,- Չէ՞ք լսեր:

Ընկերները գլուխով նշան ըրին, որ իրենք ալ կը լսեն տարօրինակ ձայները:

Քանի մը վայրկեան ետք, անոնք մտան քաղաք ու զարմացած կեցան: Քաղաքին մէջ մեծ եռուզեռ էր. մարդիկ այս ու այն կողմ կը վազէին, կարծես կարեւոր բանի մը պատրաստութիւն կը տեսնէին: Ամէն տեղ՝ ձիեր ու թամբած էշեր, քարեր ու փայտեր քաշող մարդիկ:

Յանկարծ Ժագը բան մը նկատեց ու ըսաւ.

-Տեսէք, օտար լեզուով խօսող այդ երկուքը գողի պէս մտան ձիէն կապուած քարշակին մէջ:

-Գողի պէս... ես կը զգայի, որ անոնք կասկածելի են: Եկէք անոնց ետեւէն երթանք,- ըսաւ Մերին:

Ընկերները քալեցին ձիուն ետեւէն: Ձին եւ հաւաքուած բոլոր մարդիկը կ'երթային դէպի լիճի ափին գտնուող հսկայ ժայռը, որուն վրայ կը կառուցուէր բարձր պարիսպներով ու հզօր աշտարակներով հսկայ ամրոց մը:

-Ասիկա ինչ ամրոց է,- զարմացած հարցուց Աննան:

-Ես լսած եմ այս ամրոցի մասին, որ կառուցուած էր Վանայ լիճի ափին, ժայռի վրայ,- ըսաւ Ժագը:

-Այո՛, դուն ճիշդ ես, մենք կը գտնուինք Վանայ լիճի ափին ահա եւ մեր հարցին պատասխանը:

Բայց մարդիկ ինչո՞ւ այսպէս իրար խառնուած են, ինչի՞ պատրաստութիւն կը տեսնեն,- հարցուց Իշխանը:

-Եկէք այստե՛ղ, շնորհ,- կանչեց Աննան:
Բոլորը արագ մօտեցան Աննային:

-Նայեցէ՛ք, ամրոցի պատերուն կը կրկնուին այս փորագրութիւնները. ասոնք երեւի բառեր են: Բայց ինչ լեզուով են,- ընկերներուն փորագրութիւնները ցոյց տալով հարցուց Աննան:

-Փորագրութիւններ են, շնորհ հին փորագրութիւններ, Քրիստոսէն շատ դարեր առաջ մարդիկ այսպէս կը գրէին,- բացատրեց Մայքը:

-Մենք պէտք է հասկնանք, թէ այստեղ ինչ գրուած է, որպէսզի կարենանք գտնել մեր հարցերուն պատասխանը,- ըսաւ Իշխանը:

Իշխանը հազիւ աւարտած էր խօսքը, երբ յանկարծ անոր հեռաձայնը զնգաց, եւ պաստառին յայտնուեցաւ նոր հաղորդագրութիւն մը: Իշխանը սկսաւ բարձրաձայն կարդալ.

-Դուք ունիք ընդամէնը մէկ յուշում եւ մի՛ մոռնաք՝ մնաց երկու ժամ:

-Բայց ինչ յուշում, ըսաւ յուշում ու վերջ, չըսաւ, թէ ինչ յուշում է,- բարկացած հարցուց Աննան:

-Մէկ վայրկեան, հեռաձայնիս պաստառին նոր ծրագիր մը յայտնուեցաւ,- ըսաւ Իշխանը,- ահա եւ յուշումը. ասով կրնանք կարդալ այս փորագրութիւնները:

Իշխանը հեռաձայնը բռնեց փորագրութիւններուն ուղղութեամբ, սեղմեց համապատասխան կոճակը եւ սկսաւ կարդալ.

-«Մեծ արքայ», «Տիեզերքի արքայ», «Նայիրի երկիրներու արքայ», «Բոլոր թագաւորներէն տուրքեր ստացող Արքայ», «Ճակատամարտերէն չվախցող զարմանահրաշ քուրմ»:

-Ինչէ՛ր կը խօսիս, Իշխան,- հարցուց Ժագը:

-Այստեղ այսպէս գրուած է,- պատասխանեց Իշխանը:

-Ա՛յ քեզ հրա՛շք,- առջեւ գալով ըսաւ Ժագը,- ասոնք հին ժամանակի յաղթող արքաներու տիտղոսներն են:

-Ուշադրութիւն, ընկերներ, եկէք տեսնենք մինչեւ հիմա ինչ հասկցանք: Մենք կը գտնուինք Քրիստոսէ առաջ անյայտ դարերու մէջ՝ Վանայ լիճի ափին: Այս պահուն կը կառուցուի բերդաքաղաք մը, եւ այս թագաւորութեան արքան յաղթած է իր թշնամիներուն,- ըսաւ Մայքը:

-Իսկ այս փորագրութիւնները կատարուած են աքքատերէն,- Մայքին ըսածը ամբողջացուց Մերին:

-Իշխան, այդ մարդոց գրպանէն գտած քարդ հանէ, ան ալ վերծանենք,- ըսաւ Մայքը Իշխանին:

-Ծրագիրը անհետացաւ, Մայք,- ապշած եւ տխուր ձայնով ըսաւ Իշխանը:

-Հարց չէ,- ըսաւ Մայքը,- Մենք արդէն գիտենք, թէ բերդի պարիսպին վրայ ինչ գրուած է, ուրեմն կրնանք կարդալ նաեւ այս քարին վրայ գրուածը:

Իշխանը զգուշօրէն հանեց քարը, եւ բոլորը միասին փորձեցին կարդալ անոր վրայի գրութիւնը:

* * *

Այդ ընթացքին, մեզի ծանօթ այն երկու օտարալեզու տղամարդիկը հասան ժայռի ամենաբարձր մասը ու կեցան: Զիրենք տեսնելուն պէս, անոնց միացաւ երրորդ մարդ մը: Անոնք երեքով իրարու բաներ մը փսփսացին, եւ երրորդը գլուխով ցոյց տուաւ հսկայ քարին կողմը: Միւս երկուքը գլուխով նշան ըրին, թէ ամէն ինչ հասկցած են ու պատրաստ են:

* * *

- Բիայնիլի՛... ահա, թէ ինչ գրուած է այստեղ,- ուրախացած ըսաւ Իշխանը:

-Իսկ ինչ կը նշանակէ այդ բառը,- զարմացած հարցուց Մայքը:

-Չէք հաւատար, բայց... ատիկա Հայաստան, Նայիրի, Ուրարտու անունն է,- ըսաւ Իշխանը:

-Ուրարտո՞ւ, ինչ կ'ըսես, ճստի՛կ,- հարցուց ժագը:

-Բիայնիլին կապուած է «Վան» անուան հետ: Ատիկա է պատճառը, որ այդ պետութիւնը յաճախ կը կոչուի Վանի թագաւորութիւն: Հին ժամանակ Վանի թագաւորութեան արքաները իրենց ձգած սեպագիր արձանագրութիւններուն մէջ յիշատակած են Բիայնիլի անունը, որն ալ կը նշանակէ «արեւի երկիր», ինչպէս անուանած են Ուրարտուն: Իսկ ես գիտեմ, որ Ուրարտուն նոյն Արարատն է՝ Արարտուն, եւ բնաւ պատահական չէ, որ Աստուածաշունչին մէջ այս պետութիւնը կը յիշատակուի «Արարատեան թագաւորութիւն» անունով,- պարզաբանեց Իշխանը:

-Այսինքն՝ ըսել կ'ուզես, որ մենք կը գտնուինք Ուրարտու թագաւորութեան ժամանակներուն մէջ,- հարցուց Աննան ու սարսափահար նայեցաւ ընկերներուն:

-Այո՛... եւ ատիկա ք.ա. 9-րդ դարն է: Բարի գալուստ, հայէ՛ր...,- ըսաւ ժագը:

-Մէկ կողմ անցէք, բոլորդ մէկ կողմ քաշուեցէք, արքան կու գայ, մէկ կողմ...,- կը հրամայէին զինուած մարդիկ՝ բարձրաձայն գոռում-գոչիւններով:

Ընկերները յանկարծակիի եկած քանի մը քայլ ետ գացին:

-Սպասեցէք, իսկ ղոր են այն երկուքը, չեն երեւիր,- ըսաւ Մերին:

-Հիմա անոր ժամանակը չէ, եկէք տեսնենք ղվ է արքան, մէյ մըն ալ երբ բախտ պիտի ունենաք արքայ տեսնելու,- ըսաւ Մայքը:

-Լսեցէք, կարծես արքան վտանգի մէջ է,- ըսաւ Իշխանը:

-Ինչո՞ւ,- հարցուցին ընկերները:

-Այս մարդիկ հայերէն կը խօսին, չէ՞, իսկ այդ երկուքը օտար լեզուով կը խօսէին, ճիշդ է,- ըսաւ Իշխանը:

-Այո՞, յետո՞յ,- հարցուցին ըկերները:

-Ըստ այս փորագրութիւններուն, արքան յաղթանակ տարած է, մե՛ծ յաղթանակ:
Եթէ այդ երկուքի երկրի թագաւորին դէմ յաղթանակ տարած է, ուրեմն ...

-Ճիշդ ես, Իշխան, ինչպէ՞ս շուտ չմտածեցինք: Արդեօք հիմա ղոր են այդ մարդիկ. անոնք հաստատ կ'ուզեն սպաննել արքան,- ըսաւ Աննան:

Ընկերները մտահոգ սկսան ուշադիր նայիլ իրենց շուրջը:

Յանկարծ, Մերին բան մը նկատելով բարձր ճչաց.

-Ահա՛, նայեցէք, անոնք այնտեղ են, ամենավերի մասը: Աստուած իմ, այն ինչ մեծ ժայռ մը բռնած կեցած են:

-Պէտք է բան մը ընենք, անոնք կ'ուզեն այդ քարը գլորել արքային ուղղութեամբ, եթէ անիկա արքային վրայ իյնայ, կը մեռնի,- ըսաւ Մայքը:

Ժագը վազելով գնաց հաւաքուածներէն մէկուն քով, որ մնացածներուն հրամաններ կու տար:

-Կը ներէք,- ժագը դիմեց հրամաններ արձակող մարդուն,- Հաճիք կ'ըսէք այդ մարդիկ ովքեր են եւ ինչո՞ւ կեցած են այդ մեծ քարին քով:

Տղամարդը նայեցաւ ժագի ցոյց տուած ուղղութեամբ: Բայց ինչ գիտնային ժագն ու ընկերները, որ ան այն երրորդ տղամարդն է, որ այդ տարօրինակ երկու մարդոց ըսաւ, թէ ինչ պէտք է ընեն: Ընկերները, տեսնելով հեռուն կեցած ժագն ու անձանօթ տղամարդը՝ եկան ու կեցան անոնց քով:

-Իսկ դուք ղվ էք,- ջղային ձայնով հարցուց տղամարդը:

-Ատիկա կարելոր չէ, հաստատ այն մարդիկ կ'ուզեն սպաննել Արքան,- փորձեց բացատրել ժագը:

-Ինչ կ'ըսէք. շնորհակալութիւն, որ տեղեկացուցիք այդ մասին: Իսկ հիմա եկէք, եկէք ինձի հետ,- ըսաւ մարդը ընկերներուն եւ սկսաւ արագ քայլերով հեռանալ, իսկ ընկերներն ալ հետեւեցան անոր:

-Ո՞ր կ'երթանք, պարոն, - հարցուց Մայքը մտահոգ:

-Եկէք, ներս մտէք, ես հիմա կու գամ,- կասկածելի ձայնով ըսաւ ան՝ ընկերները ախոռ մտցնելով:

Տղամարդը մէկ անգամէն մեր հերոսներուն վրայ ամուր գոցեց դուռը եւ կղպեց:

Աղջիկները սկսան բռունցքներով հարուածել դուռը ու ճչալ.

-Բացէք, բացէք, ինչ կ'ընէք ... բացէք...

-Աղջիկներ, հանդարտեցէք, հաճիք, մենք հիմա բան մը կը մտածենք: Պոռալով բան չի փոխուիր, այստեղ մէկը մեզ չի լսեր, ոչ ալ կ'օգնէ,- խորհուրդ տուաւ ժագը:

-Բայց մենք միայն մէկ ժամ ունինք եւ բանտարկուած ենք այս մութ տեղը,- ըսաւ Աննան:

-Իսկ անոնք պիտի սպաննեն թագաւորը, եթէ մենք ժամանակին չհասնինք,- ըսաւ Մերին: -Սպասեցէք, այդ մարդը, որ կը խօսէր, օգտագործեց «մախաթ» բառը: Ատիկա... որքան կը յիշեմ ասորերէն բառ է, այո՛, ասորերէն: Ինչպէս չէի հասկցած,- կզակը շոյելով ըսաւ խումբի «գիտունիկը»:

-Ինչը, տէ խօսիր, Իշխան, պոռաց Մայքը:

-Գիտէք ով է արքան,- հարցուց ընկերներուն Իշխանը եւ խորհրդաւոր ժպիտով նայեցաւ անոնց:

-Ո՞վ,- հարցուցին բոլորը:

-Սարդուրի Ա. ... ք.ա. 833 թուականին, անոր զօրքերը Հայկական Տարուսի հարաւային լանջերուն յաջողութեամբ պատերազմեցան Ասորեստանի արքայ Սալմանասար 3-րդի դէմ... Յետոյ ան կառուցեց Տուշպա մայրաքաղաքը,- ըսաւ Իշխանը հպարտ ժպիտով:

-Տուշպա՛, ատիկա ինչ մայրաքաղաք է, բնաւ չեմ լսած,- զարմացած ըսաւ Մայքը:

-Տուշպան նոյն Տոսպն է, Մայք, Տոսպաւանը, մեր Վանը, որ եղած է Վանի թագաւորութեան մայրաքաղաքը եւ շատ կարեւոր ռազմական կեդրոն: Մենք հիմա ներկայ կը գտնուինք Վանի բերդապարիսպի բացման արարողութեան, եւ զայն կը բանայ յաղթանակած Սարդուրի առաջինը:

Ամենավատը այն է, որ հիմա կը ծրագրեն սպաննել Սարդուրի Ա թագաւորը,- ըսաւ ժագը,- իսկ մենք բանտարկուած ենք այս ախոռին մէջ ու եթէ մէկ ժամուան ընթացքին չկարենանք փրկել Արքան, առնէտներու եւ...,- ժագը լռեց ու նայեցաւ շուրջը, որ տեսնէ ուրիշ ինչ կենդանիներ կան:

Ախոռին մէջ յանկարծ ձիու խրխինջ լսուեցաւ,- ուրեմն այստեղ ձի ալ կայ ... այնքան մութ է, որ չտեսանք...

-Չտեսանք, որովհետեւ չկար նոր յայտնուեցաւ: Իսկ ատիկա կը նշանակէ, որ ձին կրնայ մեզի օգնել,- ըսաւ Մերին:

Ընկերները անմիջապէս մօտեցան նոր յայտնուած ձիուն, բայց ձին սկսաւ կատաղի շարժումներ ընել:

-Ատիկա հրեղէն ձի է, - ըսաւ Աննան՝ վախցած մէկ կողմ քաշուելով:

-Եկէք յիշենք. հայկական դիցաբանութեան մէջ ինչ յայտնի ձիեր կային, - ըսաւ Մերին:

-Յիշել պէտք չէ, բոլորս ալ գիտենք, որ ամենայայտնի ձին «Սասնայ ծռեր» դիցազնավէպին մէջ յիշուող, դժուար սանձուող Քուռկիկ Զալալին էր: Անկէ աւելի ինչ յայտնի, հաստատ ասիկա Քուռկիկ Զալալին է,- ըսաւ Իշխանը:

-Ապրիս, գիտունիկ, բայց հիմա ինչպէս նստինք այս ձին,- ըսաւ Ժագը եւ ուզեց մօտենալ ու շոյել զայն, սակայն ձին գլուխը շարժեց,- չի ձգեր նստիմ, չէ, զիս չսիրեց...

Աննան սկսաւ քիթին տակ արտասանել.

-«Թամբ սադափին վերան պատրաստ, Կեծական Թուր վերան կախած ...»:

-Ապրիս Աննա,- ուրախացած ըսաւ Մայքը եւ շարունակեց,- մենք պէտք է գտնենք թամբն ու Թուր Կեծակին: Արագ:

Ընկերները սկսան ախոռը տակնուվրայ ընել:

-Թուր Կեծակին շատ սուր էր. եթէ գտնենք ու ժամանակին հասնինք, անիկա կը կտրէ նաեւ մեր տեսած մեծ քարը,- փնտռելով ինքնիրեն կը խօսէր Իշխանը,- Բայց այնքան մութ է այստեղ, ինչպէս գտնենք:

-Հաստատ կը կտրէ,- հարցուց Մերին:

-Այո՛, ըստ դիցաբանութեան, այդ սուրով Սասունցի Դաւիթը կը կտրէր քառասուն գոմէշի կաշի եւ նոյնքան ալ ջրաղացի քար,- բացատրեց Իշխանը:

- Այստեղ իրարու վրայ դրուած գոմէշի կաշիներ կան,- քիչ մը հեռուէն կանչեց Աննան:

Բոլորը վազեցին այդ կողմ ու սկսան քանդել կաշիները: Քիչ անց անոնց մէջէն գտնուեցաւ Թուր Կեծակին:

-Նայեցէ՛ք, այնտեղ բան մը կը փայլի սադափի նման,- ըսաւ Ժագը՝ փայլող կողմը ցոյց տալով ընկերներուն:

Ընկերները արագ մօտեցան եւ յայտնաբերեցին նաեւ թամբը:

-Արագ, թամբէնք ձին, չուշանանք,- ըսաւ Մայքը:

Ընկերները արագ-արագ ձիուն վրայ դրին թամբը՝ կողքեն կախելով Թուր Կեծակին: Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, ձին խոնարհաբար իջեցուց գլուխը, որ հեծնին:

* * *

Իսկ այդ ընթացքին, Սարդուրի Ա.ը արդեն ըսած էր իր շնորհաւորանքի խօսքն ու կը շրջէր բերդին մէջ: Ամենաբարձր կէտին, հսկայ ժայռը պատրաստ պահած՝ կը սպասէին Ասորեստանէն եկած թշնամիները: Վարը անոնց ընկերը ամեն ինչ դասաւորած էր այնպէս, որ երբ արքան յարմար տեղ մը կենար, վերէն գլորուող ժայռը գար ճիշդ անոր ուղղութեամբ:

Յանկարծ նոյն վայրկեանին երկինքի մէջ լոյս ու կրակ յայտնուեցաւ: Ախոռին տանիքը պատռելով՝ դուրս թռաւ Քուռկիկ Զալալին, մեր հերոսներն ալ ձին հեծան ու թռան:

Հրեղէն ձին քարերուն վրայէն մագլցեցաւ եւ բարձրանալով ժայռերէն վեր՝ գրեթէ հասաւ արքան սպաննել փորձողներուն, իսկ այդ պահուն, ասորիները արդէն հրելով քարը կը փորձէին զայն գլորել արքային ուղղութեամբ: Վարը աղմուկ է, երգ, երաժշտութիւն ու տօնախմբութիւն. մարդ չէր նկատեր մահացու «զէնքին» մօտենալը:

-Քարը կը գլորեն... մենք չենք հասցներ, հիմա կը սպաննուի հայ արքան,- վախցած ըսաւ Աննան:

-Ո՛չ, ... Քուռկիկ Զալալի, օգնէ,- բարձր բացագանչեց Մայքը:

Ձին օդին մէջ գլուխը շարժեց եւ ուղիղ թռաւ արդէն գլորուող քարին ուղղութեամբ:

-Տէ զարկ, զարկ ժագ,- գոչեցին ընկերները:

Ժագը վարպետօրէն ճօճեց Թուր Կեծակին եւ ուղիղ հարուածեց: Քարը քառասուն կտոր դարձաւ: Այդ դղրդիւնէն վարը հաւաքուածները նայեցան վեր ու ապշեցան՝ երկինքին մէջ Հրեղէն ձի է, ընկերներ ու տեղացող քարէ անձրեւ:

-Հեռո՛ւ, Արքայ, հեռո՛ւ,- զգուշացուցին ընկերները:

Արքան ձիով ու շքախումբով արագ մէկ կողմ քաշուեցաւ, քարի փոքր կտորները թափեցան վար:

* * *

-Եկէք իջնենք, քանի մը վայրկեան ունինք,- ընկերներուն դիմեց Մայքը,- Այս ինչ հրաշք էր, ձին ալ անհետացաւ:

-Կեցէք, ո՛վ էք դուք,- յանկարծ ընկերներուն ետեւէն լսուեցաւ խռպոտ ու սարսափելի ձայն մը, որմէ ետք ընկերները վախցած կեցան:

Քանի մը հոգի անմիջապէս ընկերները շրջապատեցին. անոնց մէջ էին նաեւ մեզի ծանօթ այն երկու մարդասպանները:

-Դուք փճացուցի՞ք այն, ինչի համար մենք մեծ դժուարութեամբ հասած ենք այստեղ: Ուրեմն պիտի չապրի՞ք,- սպառնացին անոնք:

-Դուք կ'ուզէիք սպաննել Սարդուրի արքան,- համարձակօրէն ըսաւ Մայքը:

-Ձայնդ կտրէ, լակո՛տ,- ըսաւ յանցագործներէն մէկը, ապա դիմեց քովը կեցած տղամարդուն,- շուտ պատժէ՛ զիրենք:

Յաղթանդամ տղամարդը սուրը ձեռքին մօտեցաւ ընկերներուն: Անոնք սարսափահար իրարու փաթթուելով կը դողային: Տղամարդը մէկ անգամէն սուրը բարձրացուց, եւ երբ արդէն պիտի հարուածէր, նոյն պահուն յանկարծ լսուեցաւ մօտեցող ձիերու սմբակներուն ձայնը:

-Իջեցուցէ՛ք ձեր թուրերը, դաւաճաններ: Բռնեցէ՛ք զիրենք,- հնչեց հրամանատարի հրահանգը:

Քանի մը զինուած մարդիկ արագօրէն կապկպեցին դաւաճաններուն ձեռքերը եւ ընկերներն ալ անոնց հետ միասին տարին Արքային քով:

* * *

Պալատին մէջ Սարդուրի արքան կարգով ձեռքը դրաւ ընկերներու գլուխներուն՝ ըսելով.

-Ես ամէն ինչ հասկցած եմ. դուք Խալդի Աստուծոյ կողմէ ուղարկուած աստուածներ էք, եկած էք պահպանելու մեր թագաւորութիւնն ու զիս:

-Ո՛հ, արքայ, մենք հասարակ մարդիկ ենք ու այստեղ եկած ենք, որպէսզի...,- փորձեց բացատրել Աննան:

-Սո՛ւս... ինչէ՛ր կը խօսիս,- ցած ձայնով ըսաւ Մայքը:

-Այս աստուածները պիտի մնան մեր բերդին մէջ, տուէք անոնց ամենալուսաւոր ու բարձր սենեակը, ճոխ ընթրիք կազմակերպեցէք,- հրամայեց Սարդուրին իր ենթականերուն:

-Ո՛հ, ո՛հ... ատիկա անհնար է, մենք պէտք է երթանք,- ըսին

մեր հերոսները:

Բայց զանոնք լսող չկար: Արքային զինուած մարդիկը յարգանքով բռնեցին ընկերներուն ձեռքերէն ու տարին իրենց հետ:

Ընկերները ամէն ձեռով փորձեցին ազատիլ այդ ամուր ձեռքերէն, բայց զինուած մարդիկը աւելի ու աւելի զօրաւոր բռնեցին զանոնք:

-Մնաց ընդամէնը հինգ վայրկեան,- մտահոգ շշնջաց Մերին,- եթէ չհասցնենք իրարու ձեռք բռնել, կը մնանք այստեղ:

-Ի՞նչ ընենք, չեմ գիտեր,- շշուկով պատասխանեց Աննան:

-Եկէ՛ք հանդարտ մնանք ու փորձենք մօտենալ իրարու եւ երբ նշան տամ, մէկ անգամէն իրարու ձեռք բռնենք,- ըսաւ Մայքը:

Ընկերները այդպէս ալ ըրին. հանգիստ քալեցին եւ մօտեցան իրարու, բայց Իշխանը տանող զինուորը շատ արագ կը քալէր, անոր համար ալ անոնք քիչ մը հեռու էին:

-Վէ՛րջ, ա՛լ ժամանակ չունինք,- ըսաւ Մերին,- հաշուելուս հետ միասին պէտք է իրարու ձեռք բռնենք եւ փորձենք ցատկել ու հասնիլ Իշխանին...հի՛նգ, չո՛րս, երե՛ք, երկո՛ւ, մէկ... Իշխան, ձե՛ռքդ տուր...

* * *

... Զօրաւոր քամի, փոթորիկ էր, ընկերները յոգնած, ուժասպառ հասան ամրոց: Անոնք փռուեցան յատակին

Եւ իրենց հետ կատարուածէն դեռ չսթափած, պահ մը կը փորձէին հասկնալ, թէ ինչ իրականութեան մէջ են այդ պահուն...

Ամրոցին մէջ լռութիւն էր, կը լսուէր միայն կրակարանին մէջ վառող փայտերուն չթռոցը...

-Արդեօք ղվ այս կրակարանին մէջ միշտ փայտ կ'աւելցնէ. կարծես անմար կրակ ըլլայ, անդադար կը վառի,- բարձրաձայն մտածեց Իշխանը ու տնքալով նստաւ գետին:

-Հիմա այն ինչ կը յիշեմ երա՛գ էր, թէ բոլորիս հետ կատարուած է,- հարցուց Մերին՝ նայելով ժագին կողմը:

-Ոչ, իրականութիւն էր, որ դեռ երկար պիտի տեւէ: Ժագը բարձրացաւ գետնէն, մօտեցաւ կրակարանին,- Ինքզինքս արկածային ֆիլմի հերոս կը զգայի. տեսա՞ք ինչպէս ջարդեցի այդ հսկայ քարը:

Անօթի եմ, ուտել կ'ուզեմ, ստամոքսս կ'երգէ,- յանկարծ ճչաց Մերին,- Գոնէ Վանայ տառեխ ձուկ բերէինք մեզի հետ, ինչպէս կ'ուտէի. երթամ խոհանոց, տեսնեմ ինչ կը գտնեմ:

-Տառեխ, տառեխ ձուկ գտած եմ, եկէ՛ք,- խոհանոցէն լսուեցաւ Մերիի սուր ձայնը:

Ընկերները նետուեցան «խոհանոց» կոչուած փոքրիկ սենեակը եւ զարմանքէն քար կտրեցին. սեղանին դրուած էր ձկնեղէն եւ ախորժաբեր ուտեստներ: Անոնք սկսան ախորժակով ուտել: Մէյ մըն ալ Իշխանը կատարեց իր եզրակացութիւնը.

-Ուրեմն մենք մեր հայրենիքի այն հատուածի պատմութիւնը որ ուսումնասիրենք, նոյն շրջանին ճաշատեսակները կը դրուին մեր սեղանին:

Ինչ համով է, փուշերն ալ կարծես բերնի մէջ կը հալին,- ըսաւ Աննան,- Ամերիկա ձուկ շատ կերած եմ, բայց այս տառեխին համը ուրիշ է. ճիշդ կ'ըսեն՝ մեր հայկականը ուրիշ է:

-Երթամ քնանամ, շատ յոգնած եմ,- ըսաւ Ժագը ու հեռացաւ: Յանկարծ քանի մը վայրկեան ետք, լսուեցաւ Ժագին ճիչը: Ընկերները իրար անցած վազեցին քովը:

-Օգնեցէ՛ք,- կը լսուէր Ժագին ձայնը, բայց ինքը չկար ու չկար:

-Հէյ, Ժագ, ղր ես,- պոռաց Մայքը:

Ընկերները այս ու այն կողմ նայեցան, փնտռեցին, բայց ձայնը կայ, ինքը չկայ:

-Այստեղ եմ, անկողինին տակ: Շո՛ւտ, շո՛ւտ, փրկեցէ՛ք- պոռաց Ժագը:

Ընկերները արագ վազեցին եւ բարձրացուցին ծանր անկողինը, որուն տակէն վախցած Ժագը ելաւ ու ըսաւ,- Չհասկցայ ինչ կատարուեցաւ: Երբ պառկեցայ անկողինին, մէկ անգամէն դարձաւ հակառակ կողմը եւ տակը մնացի. տարօրինակ է, որ չեմ վնասուած:

-Բայց ինչպէ՛ս կրնայ անկողինը դառնալ,- հարցուց Մերին եւ ցատկեց մահճակալի մը վրայ, որ նոյնպէս դարձաւ՝ զինք իր տակը առնելով: Մերին սարսափահար ճչաց: Ընկերները օգնեցին նաեւ Մերիին եւ դուրս հանեցին:

-Բայց այս ինչ հրաշք է,- զարմացած ըսաւ Մայքը:

Օ՛հ, երանի ինթըրնետ ըլլար, որ այս հրաշքը նկարէի ու ինսթակրամ դնէի. ինչքան հետեւորդ կ'ունենայի,- երանութեամբ ըսաւ Աննան:

Իշխանը այդ պահուն աչքերը չորս բացած կ'ուսումնասիրէր անկողինները եւ ինքնիրեն կը խօսէր. յետոյ ամէն ինչ հասկցած մարդու խորամանկ ժպիտով ըսաւ,- Քունս կու գայ, կը ներէք, ես պէտք է հանգստանամ:

Այս ըսելով՝ Իշխանը քալեց դէպի անկողիններէն մէկը, պառկեցաւ վրան եւ ակնոցը հանելով ըսաւ,- Բարի գիշեր, սիրելիներս...

Այդ պահուն բոլորը կը սպասէին, որ Իշխանը եւս անկողինին տակ մնայ, բայց զարմանալի... փոքրիկ գիտունիկին մահճակալը մնաց տեղը, եւ ան ալ դեռ չպառկած՝ սկսաւ խռալ:

Ընկերները քար կտրած նայեցան իրարու:

-Ամէն ինչ անցաւ,- հարցուց Մայքը եւ նետուեցաւ անկողիններէն մէկուն վրայ, որ անմիջապէս դարձաւ եւ իր տակը առաւ զայն: Ընկերները վերջին ուժերը հաւաքելով՝ Մայքը եւս դուրս հանեցին մահճակալին տակէն:

-Այս ինչ հրաշք է, Աստուած իմ: Իսկ այս գիտունիկին բան չեղաւ եւ դեռ հանգիստ կը խռայ,- ըսաւ Աննան Իշխանին կողմը ցոյց տալով:

Ընկերները հաւաքուեցան Իշխանի շուրջ եւ «արթնցուցին» զինք:

Գիտունիկ, շնոր բացատրէ, ինչ է գաղտնիքը. մինչեւ չըսես, չենք ձգեր քնանաս,- ըսաւ Ժագը:

-Հա՛, քնացայ եւ մոռցայ ձեզի ըսելու,- կեղծ յօրանջելով ըսաւ գիտունիկը,- Ես հիմա ամէն ինչ կը բացատրեմ. թող անհամեստութիւն չըլլայ, ես բոլորէդ աւելի խելացի եմ:

-Ե՛ւ,- պոռացին բոլորը:

-Ուրեմն՝ չէք ժխտեր: Ատիկա արդէն լաւ է: Հա՛, ուրեմն կայ տասը անկողին եւ դուք ալ համոզուեցաք, որ ամէն անկողինի չէք կրնար պառկիլ: Ես մտածեցի, որ ասիկա կապուած է այս ամբողջին յատուկ կարգուկանոնի հետ եւ սկսայ աւելի ուշադիր նայիլ անկողիններուն, տեսայ, որ անոնց վրայ մեր անուններուն առաջին տառերը կան, գտայ իմ տառս, մօտեցայ ու հանգիստ պառկեցայ... այսքան բան... գտէք ձեր անուններուն տառերը, եւ անկողինները չեն դառնար: Վայ, քունս կու գայ... Իշխանը դարձեալ բերանը լայն բացաւ, «յօրանջեց» ու գլուխը դրաւ բարձին: Բայց, նոյն պահուն, զօրաւոր լոյսի մը մէջէն յայտնուեցաւ մեզի ծանօթ ծերունին:

- Մի՛ վախնաք, ընկերներ, ես ձեր բարեկամն եմ: Այն ինչ ձեզի հետ կը կատարուի, մեր պատմութիւնը գիտնալու համար է:

Դուք այսօր Վասպուրական աշխարհի գացիք, ծանօթացաք եւ մասնակցեցաք այնտեղ տեղի ունեցած պատմական մեծ իրադարձութիւններուն: Տեսաք չքնաղ Վանը, ծանօթացաք հզօր Ուրարտուի պատմութեան, զօրաւոր արքաներու քաջագործութիւններուն: Կարելոր է գիտնաք, որ հայ ազգը բոլոր ժամանակներուն ալ պէտք

է միշտ առաջին դիրքերուն վրայ գտնուի եւ հզօր երկիր ունենայ, իսկ այդ մէկը կարելի է, եթէ լաւ գիտնանք մեր պատմութիւնը, մեր ժառանգած մշակոյթին արժէքը:

Պէտք է լաւ սորվինք մեր գեղեցիկ լեզուն, որպէսզի պահենք մեր ինքնութիւնը:

Շարունակեցէք ձեր ճամբան, դեռ երկար ճանապարհ ունիք անցնելու:

Գ. ՄԱՍ

Նոր օրուան արեւի առաջին շողերուն հետ՝ ընկերները արդէն կախարդական սենակին մէջ էին: Իշխանը վերցուց ծիրանափողն ու փչեց: Քամի, փոթորիկ ու անոնք յանկարծ անհետացան սենեակէն եւ յայտնուելով օդապարիկի մը մէջ՝ ճախրեցին դէպի երկինք:

-Չեմ հասկնար ասոնք ինչ տարածքներ են,- հարցուց Մայքը:

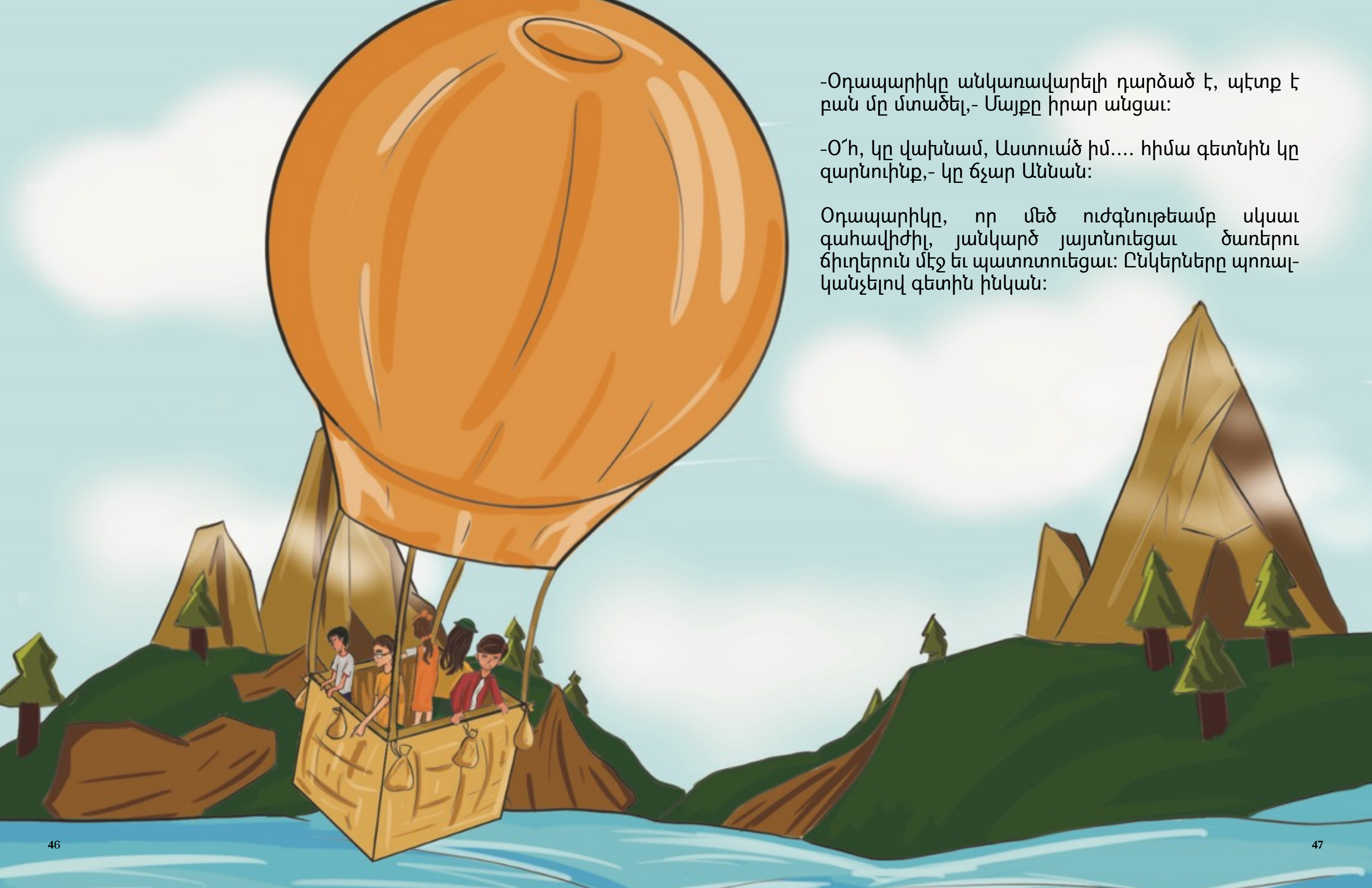
-Հաստատ Հայաստանը չէ, որովհետեւ Հայաստանի մէջ ծովեր չկան, իսկ մենք տեսանք Կասպից ծովն ու Միջերկրական ծովը, Կովկասեան լեռներն ու Միջագետքի անապատները,- պատասխանեց ժագը:

-Իսկ զօրակայանները նկատեցիք,- զարմացած հարցուց Իշխանը:

-Եթէ Հայաստանը չէ, ուրեմն ինչո՞ւ այստեղ ենք, սխալ տեղ ենք,- վախցած ըսաւ Մերին:

Յանկարծ սարսափելի քամի բարձրացաւ: Օդապարիկը սկսաւ այս ու այն կողմ թեքուիլ, փոխել ուղղութիւնը: Ընկերները աղմուկ-աղաղակ բարձրացուցին:

-Ա՛յ... այս ինչ քամի է, հիմա կ'իյնանք, ամուր բռնուեցէք,- ճչաց Աննան:

-Օդապարիկը անկառավարելի դարձած է, պէտք է
բան մը մտածել,- Մայքը իրար անցաւ:

-Օ՛հ, կը վախնամ, Աստուած իմ... հիմա գետնին կը
զարնուինք,- կը ճշար Աննան:

Օդապարիկը, որ մեծ ուժգնութեամբ սկսաւ
գահավիժիլ, յանկարծ յայտնուեցաւ ծառերու
ճիւղերուն մէջ եւ պատռտուեցաւ: Ընկերները պողալ-
կանչելով գետին ինկան:

Պահ մը քար լռութիւն տիրեց, յետոյ այստեղէն-այնտեղէն խուեցան անոնց տնքոցները:

* * *

Որոշ ժամանակ անց, քալելէն ուժասպառ՝ Աննան կանգ առաւ:

-Ես ա՛լ չեմ դիմանար, ծարաւէն կը մեռնիմ, ջո՛ր:

-Արդէն կը զգամ ջուրին հոտը, քիչ մըն ալ համբերէ, կը հասնինք,- յոյս տուաւ Իշխանը:

Քիչ մը հեռուն կ'երեւէր գետակ մը, որ սկիզբ կ'առնէր քչքչան աղբիւրէն: Աղբիւրին մօտ քանի մը հոգի կային: Ընկերները զգուշութեամբ պահուրտեցան եւ սկսան մտիկ ընել անոնց խօսակցութիւնը:

Աղբիւրին քով հաւաքուած խումբ մը մարդիկ տղայ մը բռնած, կը փորձէին զինք որպէս պատանդ յանձնել միւս խումբին: Պատանին կը փորձէր ազատիլ, բայց չէր կրնար:

-Ես չեմ երթար,- կը պոռար պատանին,- չեմ երթար:

-Դուն չես կրնար չգալ մեզի հետ, ասիկա թագաւորին որոշումն է, դուն մեր պատանդն ես:

-Թագաւորը չի կրնար իմ կեանքս որոշել, ձգեցէք,- կը պոռար պատանին:

-Մենք պէտք չէ ձգենք, որ այս պատանին տանին. երեւի անոր համար հոս յայտնուած ենք,- ըսաւ Ժագը:

-Բայց ո՛վ է այս պատանին,- հարցուց Մերին:

-Չեմ գիտեր, բայց հաստատ պէտք է փրկենք զինք: Երթանք, ըսաւ Ժագը:

Ընկերները վազելով, աղմուկ-աղաղակով մօտեցան հաւաքուածներուն:

-Սպասեցէք, ձգեցէք տղան, ասիկա մարդու իրաւունքներու խախտում է, ո՛ր կը տանիք,- ըսաւ Իշխանը:

Սուրերով զինուած մարդիկ զարմացած նայեցան ընկերներուն ու հարցուցին,- Դուք ո՛վ էք:

Մայքն ու Ժագը գետնէն փայտի կտորներ բարձրացնելով՝ յարձակեցան զինուած մարդոց վրայ: Խառնաշփոթ սկսաւ: Օգտուելով առիթէն՝ աղջիկները փորձեցին պատանդ տղու ձեռքերուն կապը քակել: Գրեթէ յաջողած էին, երբ իրենց ուսերուն վրայ զգացին սուրի ծայրը:

* * *

Ընկերներուն ձեռքերը կապեցին, ուրիշ պատանդներու հետ աղտոտ սայլի մը մէջ դրին ու գացին:

-Ո՛ր կը տանին մեզ, ինչո՞ւ կը տանին,- հազիւ շշնջաց Աննան:

-Մենք ինչո՞ւ փորձեցինք ազատել այդ պատանին, սխալ միտք էր,- ըսաւ Մայքը:

-Ա՛լ երբեք չենք վերադառնար մեր տուները,- ըսաւ Մերին արցունքոտ աչքերով:

Կապկպուած ձեռքերով՝ Իշխանը յամառօրէն կը փորփրէր հողոտ ու փոշոտ սայլակին յատակը:

-Բան մը ըսէ, գիտնին Իշխան, ինչո՞ւ բերանդ ջուր կտրած է,- ըսաւ Մայքը:

Իշխանին ձեռքը կոշտ բանի մը դպաւ: Ան մատներով զգուշութեամբ հանեց իր գտածը:

Կէս մետաղադրամ էր, որուն վրայ նկարուած էր աստղ եւ գլխարկի մը վերի մասը:

-Մետաղադրամ է, բայց կիսատ,- ըսաւ Իշխանը:

-Ինչպիսի՞ ուրախութիւն: Եթէ կիսատ չըլլար, ինչ պիտի փոխուէր,- ըսաւ Մայքը:

Իշխանը մատով փորձեց մաքրել մետաղադրամը, եւ յանկարծ տարօրինակ բան մը կատարուեցաւ. ընկերները քամիի ուժով յայտնուեցան տարբեր, անձանօթ վայրերու մէջ. տեղ մը ամառ էր, տեղ մը՝ ձմեռ, տեղ մը պատերազմ էր, տեղ մը՝ հարսանիք:

Իշխանը վախցաւ եւ մետաղադրամը նետեց ձեռքէն.

-Աս ինչ էր, բոլորիս հետ կատարուեցաւ,- հարցուց ժազը:

-Այո, մենք տեղաշարժուեցանք ժամանակին մէջ... ինչպէ՞ս եղաւ,- զարմացած ըսաւ Մերին:

-Ես մաքրեցի մետաղադրամը, անոր վրայ աստղի նշան կար: Երբ մատս դպաւ այդ աստղին, կատարուեցաւ մեր

տեղափոխումը: Ա՛յ, այսպէս...,- ըսաւ Իշխանը եւ գետնէն վերցնելով մետաղադրամը՝ կ'ուզէր նորէն ցոյց տալ, բայց բոլորը միասին պոռացին.

-Մի՛ ընէր, սպասէ: Ասիկա կախարդական մետաղադրամ է:

-Ըսիր մատը է,- հարցուց Մայքը:

Բոլորը մօտեցան Իշխանին:

-Ուրեմն՝ այսպէս կ'ընենք,- շարունակեց Մայքը,- Դուն այդ աստղը կը պտտցնես ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ եւ միայն մէկ անգամ:

Իշխանը համաձայնեցաւ.

-Լաւ... Պատրամատ էք:

Ընկերները պատասխանեցին.

-Այո՛, այո՛, արագ ըրէ...

Իշխանը տեսնելով բոլորին սպասողական հայեացքները՝ աստղը պտտցուց ժամացոյցի սլաքին ուղղութեամբ:

* * *

Արքունական պալատին մէջ մեծ բազմութիւն հաւաքուած է: Տօնախմբութիւն է: Ընկերները իրենց հագուստներէն թափ տուին տարիներու փոշին ու քալեցին: Երբեմն կը կենային զգուշութեամբ նայելով իրենց շուրջը: Վարագոյրներուն ետեւը մեծ ու լուսաւոր սենեակ մը նկատեցին. այնտեղ կարեւոր արարողութիւն մը տեղի կ'ունենար: Անոնք

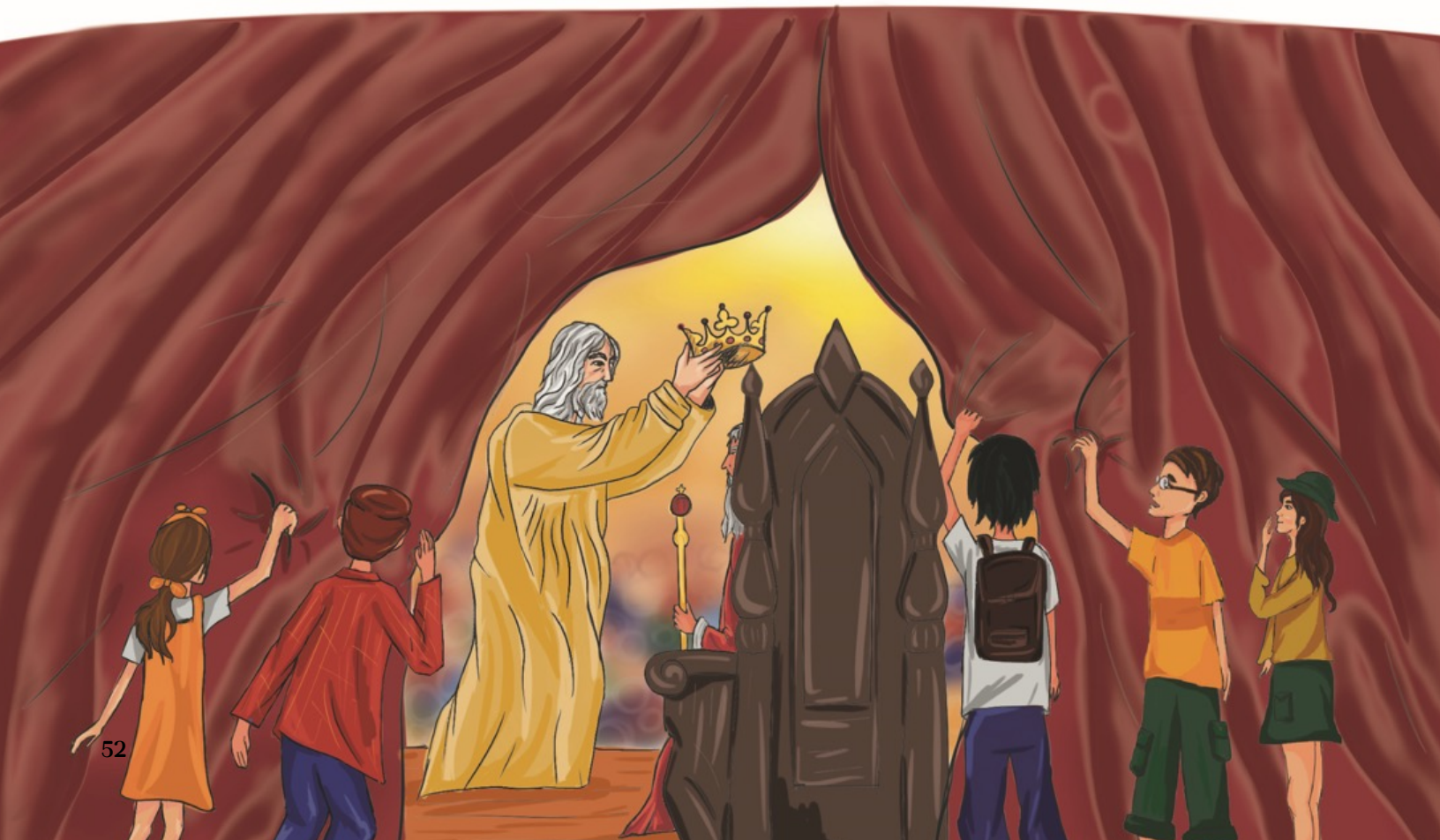
փորձեցին լսել ներսի խօսակցութիւնը: Մերին վարագոյրը քիչ մը ետ քաշեց. 40-45 տարեկան տղամարդ մը կը թագադրուէր:

Երբ ընկերները կ'ուզէին յառաջանալ, որպէսզի տեսնէին թագաւորին դէմքը, յանկարծ քիչ մը հեռուէն լսուող զգոյշ խօսակցութիւնը ստիպեց զիրենք պահուիլ: Երկու հոգի շուկով կը խօսէին:

-Սու՛ս... նոր արքայի մասին կը խօսին...բայց ինչո՞ւ գաղտնի ու շուկով,- Իշխանը մատը դրաւ շրթունքին՝ հասկցնելու, որ լուռ մնան:

Ընկերները լարեցին իրենց լսողութիւնը:

-Հայոց 70 հովիտները մերն են, իսկ ամենամեծ յաջողութիւնը այն է, որ Հայոց գահին նստաւ մեր մարդը,- ըսաւ տարիքով ատելի մեծ մարդը:

-Շատ համոզուած կը խօսիք: Գահին նստաւ հայ թագաւորը, ուրեմն պէտք է զգուշ ըլլանք,- ըսաւ ատելի երիտասարդը:

-Ինչ կ'ըսես, ան մեր քով մեծցած է՝ պարթեական արքունիքին մէջ, ծանօթ է մեր բարքերուն, ամուսնացած է պարթեւ արքայադստեր հետ, իսկ ատիկա կը նշանակէ, որ Հայաստանը մեր գերիշխանութեան տակ պիտի ըլլայ:

-Այսինքն մենք մեր գործը ըրինք ու կրնանք վերադառնալ,- հարցուց երիտասարդը:

-Այո՛, հիմա պիտի վերադառնանք մեր երկիրը: Շուտով Հայաստանն ալ մերը պիտի ըլլայ: Երթանք այս լաւ լուրը յայտնենք մեր արքային. ան անհամբեր կը սպասէ,- ըսաւ տարիքոտ մարդը՝ խօսակցութիւնը վերջացնելով, եւ բոլորը միասին հեռացան:

Իշխանը գրպանէն հանեց մետաղադրամը, սկսաւ ուշադիր զննել:

-Ես այս մետաղադրամը տեղ մը տեսած եմ. այս աստղը ինծի բան մը կը յիշեցնէ:

-Տո՛ւր նայիմ,- ըսաւ ժագը՝ Իշխանին ձեռքէն մետաղադրամը առնելով,- բայց ասիկա Հալլէյի գիսաւորն է, այո՛, ինքն է:

-Հալլէյի գիսաւորն ի՞նչ է, կը բացատրեն հասկնանք,- ըսաւ Մայքը:

-Հալլէն 1720-էն Կրինուիչի աստղադիտարանի տնօրէնն էր: Ան 1676-78-ին կազմած էր Հարաւային երկինքի 341 աստղերու հեռադիտակային առաջին աստղացուցակը,- ըսաւ ժագը:

-Մէկ վայրկեան, մէկ վայրկեան, բայց մենք 18-րդ դարուն մէջ ենք,- ըսաւ ժագը:

Մերին ուրախութեամբ ճչաց.- Ես յիշեցի, յիշեցի:

-Ի՞նչ յիշեցիր, Մերի, ըսէ,- Ըսաւ Աննան:

-Տեղ մը կարդացած էի, որ Տիգրան Մեծի թագին վրայ պատկերուած է Հալլէյի գիսաւոր աստղը, որ երեւցած էր անոր գահակալութեան ընթացքին,- ըսաւ Մերին:

-Այսինքն, մեր դիմաց նստած է Տիգրան Մեծը... քիչ առաջ ի՞նք թագադրուեցաւ,- ապշած հարցուց Մայքը:

-Այո՛, եւ ինքն էր այն պատանին, զոր իր հօրեղբայրը՝ Արտաւազդ Ա-ը, պատանդ տուած էր պարթեւներուն, իսկ հիմա զինք Հայոց 70 հովիտներուն դիմաց ազատած ու արքայ կարգած են,- ոգեւորուած շարունակեց Մերին:

-Այսինքն՝ երկինքէն մեր տեսածը ծովէ-ծով Հայաստանն էր... ու մենք հիմա կը գտնուինք Հայոց պատմութեան ամենահզօր ժամանակներուն մէջ,- ըսաւ Աննան ոգեւորուած:

-Այո՛, Ք.Ա. 95 թուականն է... փշաքաղուեցա՛յ,- ըսաւ Մերին՝ յուզուած նայելով շուրջը:

-Բայց ինչո՞ւ պարթեւները վստահ են, որ Տիգրան Մեծը պիտի ծառայէ իրենց,- բարձրաձայն մտածեց Իշխանը:

-Աստղը պտտցնելու ժամանակն է,- ըսաւ ժագը,- Մենք դեռ շատ բաներ ունինք տեսնելու եւ հասկնալու:

Իշխանը դանդաղ պտտցուց աստղը, եւ ժամանակի քամին մէկ անգամէն ուրիշ տեղ տարաւ զիրենք:

* * *

-Չեմ կարծեր, որ ասիկա ճիշդ որոշում է,- բողոքեց Աննան՝ զինուորականի ծանր զգեստը ձեռով մը իր վրայ քաշելով,- Ես այս հագուստներուն մէջ պիտի մեռնիմ:

-Աննա՛, մեզի հնարաւորութիւն տրուած է Տիգրան Մեծի հետ պատերազմի դաշտ երթալ, իսկ դուն հագուստէն կը բողոքես,- ըսաւ Իշխանը:

-Իսկ դուք գիտէք, որ պատերազմին նաեւ կը սպաննուին, իսկ եթէ սպաննուի՞նք,- ըսաւ Աննան:

-Աննա՛, եթէ չերթանք, միշտ հոս պիտի մնանք,- բարկացաւ Մայքը,- Մի՛ մոռնաք ժամանակին մասին. ընդամէնը մէկ ժամ ունինք, իսկ մենք դեռ չենք գիտեր ի՞նչ առաքելութեամբ այստեղ յայտնուած ենք: Ահա՛ ան... աչքերուս չեմ հաւատար,- ըսաւ ժագը՝ հիացած նայելով Տիգրան Մեծին, որ խօսելով կը շրջէր զօրքին դիմաց: Ընկերները յուզուած ու հիացած կը լսէին զինք:

-Պարթեւներու հաշիւները սխալ էին, հայէ՛ր, փաստը մեր վերակազմաւորուած հայոց բանակն է:

Մենք պէտք է վերականգնենք հայոց հեղինակութիւնն ու հզօրացնենք մեր պետութիւնը:

Չօրքը համաձայնութեան աղաղակներով ընդունեց արքային խօսքերը:

* * *

Տիգրան Մեծի յաղթական մարտերուն մասնակցեցան նաեւ մեր հինգ հերոսները: Տիգրանի զորքերուն հետ արագ մտան Ծովքի թագաւորութիւն, գրաւեցին դարերու պատմութիւն ունեցող հայոց այդ երկրամասը, տեսան, թէ ինչպէս գլխատուեցաւ Արտանէս արքան, եւ Ծովքը միացուեցաւ Մեծ Հայքի թագաւորութեան:

-Չեմ հաւատար, որ հայոց ամենահզօր արքայի կողքին եմ: Տիգրան Մեծի մասին տեղեկութիւններուն մեծ մասը մեզի հասած է օտար պատմիչներու միջոցով, իսկ մենք ամէն ինչ մեր աչքով կը տեսնենք,- ըսաւ Մայքըլ:

-Ես գիտեմ, որ ան «Տիգրանակերտ» անունով 4 քաղաք հիմնած է եւ որ Հայաստանը Տիգրանի օրերուն ունեցած է 3 միլիոն քառակուսի ք.մ. տարածք,-հիացած յայտնեց Մերին:

-Կ'ըսեն նաեւ, որ ան դաւաճանութեան համար մահապատիժի ենթարկած է իր որդին՝ Տիգրան Կրտսերը, եւ կրցած է ընդամէնը մէկ արշաւանքով գրաւել Պարթեւներու երկիրը, մինչդեռ հռոմէացիները շուրջ 3-5 դար չէին կրնար գրաւել զայն: Մեր Տիգրանը իշխած է Ասորիքի, Պարթեւստանի, Պարսկաստանի, Փիւնիկի եւ Եգիպտոսի վրայ՝ ստեղծելով աշխարհակալ պետութիւն,- ւելցուց ժազը:

-Իսկ ես գիտեմ, որ Տիգրան Մեծի մասին շուրջ 22 յունարէն օփերայ պահպանուած է: Ի դէպ, Տիգրանը միշտ ինքզինք շրջապատած է գրասէր մարդոցով: Անոր որդի Արտաւազդի գրած ողբերգութիւնները մեզի հասած են որոշ չափով. այդ գլուխ գործոցները հռոմէացի

ընթերցասէրները կը կարդային անոր մահէն նոյնիսկ 150 տարի ետք,-ըսաւ Աննան ու յօրանջելով պառկեցաւ գետնին,- ...Կ'ուզեմ քնանալ, յոգնած եմ:

-Իսկ գիտէիք, որ հայկական առաջին տառերը ստեղծուած են Տիգրան Մեծի օրով, սակայն անոնք կորսուած են հռոմէական արշաւանքին ժամանակ: Վկայութիւններ կան, որ ստեղծողը եղած է Նորայր անունով քուրմ մը, զոր սպաննած են հռոմէացի զինուորները եւ գողցած հայկական տառերով մագաղաթը՝ յետագային զայն բարձր գինով Տիգրանին վաճառելու նպատակով,- իր կարդացածը ընկերներուն պատմեց Իշխանը:

Ընկերներ, մեր երթալու ժամանակն է,- ըսաւ Մերին:

* * *

Դ. ՄԱՍ

Ընկերները զգուշութեամբ մօտեցան Իշխանի մահճակալին. տղան քնացած էր:

-Իշխան, Իշխան, արթնցիր,- կամաց մը ձայն տուաւ Աննան:

Իշխանը յանկարծ թռաւ տեղէն, ցատկեց մահճակալէն, սկսաւ խենթի պէս վազել ամրոցին մէջ ու պոռալ.

-Ուշացանք, ուշացանք, արագ ըրէք...

-Ասոր նայիր,- յանդիմանեց ժագը,- Ինք քնացած մնացեր է, բայց մեզի կ'ըսէ արագ ըրէք:

-Մենք պատրաստ ենք,- ըսաւ Մերին: Նոյն պահուն լսուեցաւ ծիրանափողի ձայնը, որուն ձայնէն ընկերները ամրոցէն դուրս նետուեցան անյայտ ուղղութեամբ:

Փոթորիկ սկսաւ...

* * *

Զօրք մը յոգնած կը յառաջանար. յայտնի էր, որ անոնք ծանր ու յաղթանակած ճակատամարտէ մը կը վերադառնային, որովհետեւ զինուորներուն տրամադրութիւնը բարձր էր:

Յանկարծ լսուեցաւ մէկուն հզօր ձայնը.

-Քանի մը ժամ հանգիստ: Ես զոհաբերութիւն պիտի մատուցեմ մեր յաղթանակին համար:

Փոքրիկ աւանի շինութիւններէն մէկուն ետեւ պահուըտած՝ մեր հերոսները զարմացած նայեցան իրարու:

-Զոհաբերութիւն,- շշնջացին բոլորը:

-Եկէք մօտենանք ու տեսնենք ինչ կը զոհաբերեն եւ որոն,- ըսաւ ժագը:

Անոնք զգուշութեամբ յառաջացան եւ գրեթէ հասած էին զօրքին առաջին շարքերը, երբ կրկին լսուեցաւ նոյն թաւ ձայնը, բայց այս անգամ զայրացած:

-Ինչպէս թէ դուն չես մասնակցիր զոհաբերութեան: Դուն այդ իրաւունքը չունիս, որովհետեւ ասիկա իմ կամքս է:

-Ասիկա ինչ է, եկեղեցի չէ,- շուարած ըսաւ Մայքը:

-Զէ, ասիկա հեթանոսական տաճար կը յիշեցնէ,- ըսաւ Աննան:

-Բայց Հայաստանի մէջ ընդամէնը երկու հեթանոսական տաճար մնացած է՝ Գառնիի տաճարը եւ Նեմրութ լեռան դիցապաշտարանը, իսկ ասիկա ուրիշ է,- միջամտեց ժագը:

-Ներսը կնոջ արձան մը կայ եւ զոհասեղան,- նկատեց Աննան եւ հարցուց ընկերներուն,- Ինչ չաստուածներու կ'երկրպագէին հայերը եւ ո՞վ է այս գեղեցիկ չաստուածուհին:

-Կարծեմ Անահիտն է,- ըսաւ Մերին:

-Այո, **Անահիտն է՝ հայոց դիցարանի պտղաբերության, ծննդաբերության չաստուածուհին**, - ոտքերու թաթերուն վրայ կենալով եւ արձանը տեսնելով՝ հիացած հաստատեց Իշխանը:

Լսուեցաւ հրամանատարին ձայնը...

-Ինչո՞ւ հրամանատարը այսքան զայրացած է,- մտահոգ հարցուց Մայքը:

Տղամարդը, որ չէր ուզեր մասնակցիլ զոհաբերության, հպարտ կեցուածքով կեցած էր հրաման տուողին առջեւ:

-Ես չեմ մասնակցիր այս արարողության,- պռոաց տղամարդը:

-Ո՞վ է այս,- հարցուց հրաման տուող մարդը իր օգնականներուն:

-Արքայ, ան... ան ձեր հայրը սպաննած Անակ իշխանի որդին է,- ըսաւ օգնականներէն մէկը:

-Ի՞նչ, դուն Անակի որդին ես եւ քաջութիւն ունիս ոչ միայն զօրքիս մէջ ըլլալու, այլեւ հակառակելու ինձի,- կատաղութենէն պռոաց արքան:

Ընկերները վախէն կծկուեցան:

-Ժա՛գ, Անակը ո՞վ է,- շշուկով հարցուց Մերին:

-Չեմ գիտեր,- շփոթած պատասխանեց Ժագը,- Իշխանին հարցուր, բայց յետոյ. հիմա մեր այստեղ մնալը վտանգաւոր է:

-Սո՞ւս, սպասեցէք լսենք,- մատը շրթունքին դնելով ըսաւ Իշխանը:

Արքան վիրաւոր առիծի հայեացքով նայեցաւ իր առջեւ կեցած մարդուն եւ հրամայեց.

-Անմիջապէս տարէք ու նետեցէք զինք Արտաշատի խորունկ փոսին մէջ:

-Բայց այնտեղ պիտի մեռնի, արքայ,- ըսաւ օգնականներէն մէկը:

-Անոր համար ալ տարէք այնտեղ նետեցէք... շո՛ւտ,- ըսաւ արքան զայրացած:

Արքային հրամանը լսելուն պէս՝ քանի մը զինուած մարդիկ յարձակեցան անհնազանդ տղամարդուն վրայ, կապկպեցին զինք ու քաշելով տարին:

-Ինչ ընենք հիմա, երթանք այդ մարդուն ետեւէն, թէ արքային հետ շարունակենք մեր ճամբան,- հարցուց Մերին շուարած:

-Կարծեմ մենք պէտք է երթանք այդ մարդուն ետեւէն եւ հասկնանք, թէ ո՞վ է ան եւ ինչո՞ւ դէմ էր արքայի հրամանին,- ըսաւ Մայքը:

-Ուրեմն, արագ շարժեցէք, վազեցէք, որ հասնինք,- ըսաւ Աննան՝ բոլորէն առաջ վազելով:

Ընկերները ճեղքելով զինուորներուն շղթան՝ մեծ դժուարութեամբ հասան հեռացող կառքին, որուն մէջ դրած էին թագաւորին հրամանը չկատարող մարդը: Անոնք կրցան գաղտնի տեղաւորուիլ կառքին մէկ անկիւնը:

* * *

Ձիերը կառքը հասցուցին սարի մը գագաթ եւ ուժասպառ կեցան:

Գիշեր էր: Ընկերները արագ ու աննկատ դուրս թռան կառքէն եւ պահուղտեցան:

Երկու զինեալ քանդեցին սայլակին մէջ գտնուող տղամարդուն ձեռքի շղթաները եւ զինք նետեցին խորունկ փոսի մը մէջ:

-Օձերու եւ թունաւոր միջատներու բաժին կը դառնայ,-

խնդալով ըսաւ զինեալներէն մէկը, եւ երկուքը արագ հեռացան:

-Աստուած իմ, եկէք այս մարդը փոսէն հանենք: Չեմ հասկնար, ո՞վ էր այն թագաւորը, ինչո՞ւ փոսը նետեց այս մարդը,- ըսաւ Աննան:

Յանկարծ, այդ պահուն, ժագին հեռաձայնին հաղորդագրութիւն մը եկաւ, սկսաւ բարձրաձայն կարդալ. «Մովսէս Խորենացին զինք բնորոշած է իբրեւ Հայոց վերջին հզօր թագաւոր»:

-Վերջին, հզօր,- միտքերու մէջ ինկած՝ կրկնեց Մերին, ու յիշողութիւնը լարելով՝ ըսաւ,- Տրդատ Մեծն էր, Տրդատ Արշակունին...

-Հիմա արդէն ամէն ինչ պարզ է. բլուրին կողքը Արաքսն է, դիմացը՝ Արարատը, ինքն ալ՝ բլուրին վրայ: Ժողովու՛րդ, մենք Խոր Վիրապի մէջ ենք,- յուզուած գոչեց ժագը:

-Ինչպէս չէինք հասկցած. քիչ առաջ մեր աչքին առջեւ փոսը նետեցին մեր Գրիգոր Լուսաւորիչը՝ առաջին քրիստոնէայ հայը,- ըսաւ Աննան արցունքոտ աչքերով:

-Եկէ՛ք արագ երթանք թագաւորին քով, խնդրենք, աղաչենք, որ ազատ արձակէ Գրիգոր Լուսաւորիչը. չէ՞ որ մենք ապագայէն եկած ենք. կը բացատրենք անոր ամէն ինչ եւ ան հաստատ կը հասկնայ մեզ,- առաջարկեց Մերին:

-Յաւօք չենք կրնար օգնել Լուսաւորիչին, Մերի՛, որովհետեւ ան տասնըրեք տարի պէտք է ճգնի այստեղ,- ըսաւ Իշխանը:

Ընկերները տխուր ու յուսահատ նայեցան իրարու:

Քանի մը վայրկեան ետք, Իշխանը գրպանէն հանեց նախորդ ճամբորդութենէն մնացած մետաղադրամը՝ ժամանակին մէջ տեղափոխող աստղով:

-Այդ մետաղադրամը քովդ մնացեր է,- զարմացած հարցուցին ընկերները:

-Այո՛: Եկէք աստղը մէկ անգամ առջեւ դարձնենք, որովհետեւ ետեւ դարձնել չենք կրնար, տասնըերեք տարի առջեւ երթանք ու բանտարկութենէն ազատենք Լուսաւորիչը,- ըսաւ Իշխանը եւ մատը դրաւ աստղին վրայ:

-Ո՛չ, մի՛ ըներ, Իշխան, մենք պէտք է գոնէ փորձենք,- ճչաց Աննան:

Բայց արդէն ուշ էր: Իշխանը հասցուց պտտցնել աստղը, որմէ ետք ուժգին փոթորիկ բարձրացաւ, եւ ընկերները փոթորիկին պտոյտով անհետացան գիշերային աստղազարդ երկինքի մէջ:

* * *

Ամայի տարածք. կը լսուին տնքոցներ, լացի ձայներ, կանացի ճիչեր:

Ընկերները քարացած կեցան բլուրի մը վրայ եւ զարմացած վար նայեցան:

-Ի՞նչ կը կատարուի այստեղ,- վախցած հարցուց Մայքը,- Ինչո՞ւ այս կիները կը քարկոծեն:

-Գացի՛նք, տղա՛ք,- դիմեց ժագը Մայքին ու Իշխանին,- Աղջիկնե՛ր, դուք մնացէք այստեղ, իսկ մենք տղաներով կ'իջնենք ու կը փրկենք զիրենք:

-Արդէն ո՛ւշ է, ժա՛գ, անոնք մահացած են,- յուսահատ գոչեց Մերին:

Աննան բարձրաձայն լացաւ, որմէ ետք Մերին ամուր գրկեց զինք ու սկսաւ դողալ:

-Չեմ հասկնար ի՛նչ կը կատարուի. ասիկա Տրդատ Մեծի հրամանն է, ովքեր են այս աղջիկները, ինչո՞ւ զիրենք քարկոծելով կը սպաննեն,- հարցուց Մերին լալով:

Տղաները քամիի արագութեամբ բլուրէն վազեցին վար: Երբ ոճիրին վայրը հասան, անոնք սարսափահար եղան. Երիտասարդ աղջիկներ արիւնաքամ եղած էին:

-Մենք հիմա ձեզի կ'օգնենք... ջո՛ր, մէկն ու մէկդ ջո՛ր բերէք,- պռռաց Իշխանը եւ դիմեց արիւնաքամ գետին ինկած աղջիկներէն մէկուն,- ո՛վ էք դուք, բան մը ըսէք, մի՛ գոցէք ձեր աչքերը:

-Ես Հռիփսիմէն եմ: Յիսուսը ձեզի պահապան, շնորհակալ եմ...,- շնջաց վիրաւոր աղջիկը եւ փակեց աչքերը:

-Հռիփսիմէն,- խորհրդաւոր ձայնով ըսաւ Իշխանը ու խենթացած նայելով շուրջը՝ գոչեց,- Հռիփսիմէն է, միւսը՝ երեւի Շողակա՛թը, ան ալ՝ Գայեանէն, կողքինը՝ Նունէն: Ասոնք այն քառասուն կոյսերն են, ովքեր...- յուզուած ըսաւ Իշխանը ընկերներուն եւ չկրցաւ խօսքը շարունակել:

-Ովքեր Մեծ Հայքի մէջ քրիստոնէութիւնը տարածեցին,- տխուր ձայնով Իշխանին կիսատ մնացած խօսքը շարունակեց ժագը:

-Ցաւօք մենք ուշացանք ու չկրցանք փրկել զիրենք,- ըսաւ Մայքը:

Մերին ու Աննան, որոնք դեռ բլուրին վրայ էին, լալով կը կանչէին,- Մայք, Իշխան:

-Տղայք, եկէք բարձրանանք աղջիկներուն քով, անոնք շատ վախցած են,- ըսաւ Մայքը:

Տղաները բարձրացան բլուրը եւ տխուր նստան փոքրիկ խարոյկին շուրջը:

-Եւ ասիկա սէր կը կոչուի, թէ՛ արքաներու սէրը ուրիշ է,- զայրացած ըսաւ Իշխանը,- Տրդատ թագաւորը ուզած է ամուսնանալ կոյս Հռիփսիմէին հետ եւ մերժում ստանալով....

-Հրամայած է քարկոծել աղջիկները,- չարացած հարցուց Մերին, աւելցնելով,- Ինչպիսի ստորութիւն:

-Ես կ'ուզեմ տեսնել զինք ու քանի մը խօսք ըսել անոր երեսին, եւ դուք չէք կրնար խանգարել զիս,- բարկացած ըսաւ Աննան ու ոտքի ելաւ:

* * *

Թագաւորական արքունիքին մէջ խառնաշփոթ էր: Ներսէն տարօրինակ ձայներ կը լսուէին, իսկ բակին մէջ պալատականները իրենք զիրենք կորսնցուցած՝ այս ու այն կողմ կը վազէին: Ընկերները յառաջացան եւ արագ տեղ

մը պահուրտեցան:

-Ինչ կը կատարուի այստեղ,- զարմացած հարցուց Մերին: Բակին մէջ յայտնուեցաւ Տրդատ թագաւորը, որ խենթի ձեւեր կ'ընէր:

-Թագաւորը դիւահարած է,- զարմացած շշնջաց Աննան:

-Տեսէ՞ք, թագաւորը յարձակած է պալատականներուն վրայ. ինչ ընենք, մօտենանք, օգնենք,- ընկերներուն դիմեց Մայքը:

Նոյն պահուն, այդ տակնուվրայութեան մէջ լսուեցաւ երիտասարդ կնոջ մը ճիչը.

-Ես գիտեմ, թէ ո՞վ կրնայ փրկել եղբայրս: Երազ տեսած եմ... զինք կրնայ բուժել միայն խոր վիրապին մէջ գտնուող Գրիգորը:

-Ո՞վ է այս կինը,- հարցուց Մայքը Իշխանին:

-Խոսքովադուխտն է, Տրդատի քոյրը,- պատասխանեց Իշխանը:

-Ուրեմն, Տրդատ թագաւորը հիմա կը պատժուի Հռոմի կայսրին ձեռքէն փախած հռիփսիմեանց երեսուներեք կոյսերու սպանութեան պատճառով, եւ պատիժը տեղին է,- ըսաւ Աննան:

-Կարծես կ'ուզեն խոր վիրապ երթալ, Գրիգոր Լուսաւորիչի քով,- ըսաւ ժագը:

-Այո՛, զինք պիտի բերեն Վաղարշապատ: Այստեղ, ան

հողին պիտի յանձնէ նահատակ կոյսերուն աճիւնները, ապա քանի մը օր պահք պիտի պահէ եւ աղօթքով բուժէ արքան,- լրացուց Մերին,- Այդպէս է պատմութիւնը:

Յանկարծ ձիերու սմբակներուն հզօր դոփիւնը լսուեցաւ: Ընկերները վախցած անցան ախոռին ետեւի մասը:

-Իշխան, կարծեմ աստղը պտտցնելու ժամանակն է,- ըսաւ Աննան եւ շարունակեց,- Քիչ ժամանակ ունինք եւ դեռ չենք հասկցած, թէ ինչ է այստեղ մեր ընելիքը:

-Մենք կը գտնուինք մեր ազգի պատմութեան ամենապատասխանատու ժամանակաշրջանին մէջ. շուտով քրիստոնէութիւնը պիտի հռչակուի պետական կրօն,- խորհրդաւոր ձայնով ըսաւ Իշխանը եւ պտտցուց աստղը:

* * *

Մուրճերու ձայներ, աշխատող մարդոց հեւոցներ, տարբեր տեսակի ձիեր, ճռռացող սայլեր...

Ժագը կ'օգնէր ընկերներուն, որոնք քարքարոտ ճամբայով դանդաղ կը յառաջանային:

-Այստեղ ինչ կը կառուցուի, մենք ո՞ր ենք,- հարցուց Մերին՝ նայելով շուրջը:

-Չեմ գիտեր, բայց սաստիկ տաք է, աղմուկ ու փոշի: Լաւ չեմ, թոյլ եմ,- ըսաւ Աննան եւ նստաւ փոքր ժայռի մը վրայ:

Տղաները փորձեցին մօտենալ Աննային, բայց ան ձեռքով նշան ըրաւ, որ չմօտենան:

Յանկարծ ժամանակը կանգ առաւ, եւ բոլոր բանուորները քարացան:

Ընկերները վախցած ու սարսափահար ճչացին, մօտեցան բանուորներուն, բայց անոնց մէջ շունչ չկար, կարծես քարէ յուշարձաններ ըլլային:

Աննան սկսաւ բարձրաձայն հեկեկալ ու ըսել.- Մենք ընդամէնը երեսուն վայրկեան ժամանակ ունինք, իսկ այս մարդիկ քարացած են: Վերջացաւ, մենք հոս պիտի մնանք, մե՛նք ալ պիտի քարանանք. ես կը վախնամ, ես չեմ ուզեր մեռնիլ:

-Հանդարտի՛ր, Աննա՛, ամէն ինչ լաւ պիտի ըլլայ,- ըսաւ Ժագը:

-Հիմա եկէք հասկնանք, թէ ասիկա ինչ կրնայ նշանակել,- Մարդիկ ե՞րբ կը քարանան, հարցուց Իշխանը: Երբ կը վախնան,- մէկ անգամէն պատասխանեց Մերին՝ լրացնելով խօսքը,- «Վախէն քարանալ» արտայայտութիւն կայ:

-Ուրի՛շ, ուրի՛շ,- արագ պահանջեց Ժագը:

-Երբ կը սպասեն,- ատելցուց Մայքը:

-Կը սպասեն, այո՛, կարծեմ ճիշդ ասիկա է: Անոնք կը սպասեն շատ կարելոր բանի մը: Պէտք է հասկնանք ինչի՛ կը սպասեն ,- ըսաւ Իշխանը:

Յանկարծ, այդ պահուն, օդին մէջ յայտնուեցաւ առիծի կերպարանքով զարմանալի թռչուն մը:

Ընկերները վախէն կծկուեցան: Թեւաւոր առիծը՝ թեւերը

թափ տալով, եկաւ ու նստաւ քիչ մը հեռուն եւ կատաղի մոնչոցով նայեցաւ ընկերներուն կողմը: Առիծի երախէն կրակ կ'ելլէր:

-Ասիկա ի՞նչ է,- հարցուց Աննան՝ առիծին կողմը նայելով:

-Առիծ, որ եկած է մեր քովը...,- փորձեց բացատրել Մերին:

-Ես այս առիծին քանդակը տեղ մը տեսած եմ: Սպասեցէք յիշեմ,- մտածեց Մայքը: Այո՛, Վենետիկի Սան Մարքո հրապարակի սինին կեցած առիծին կը նմանի: Բայց անիկա ի՞նչ կապ ունի մեզի հետ:

-Եկէ՛ք հեծնինք ու տեսնենք, թէ՛ ՚ր կը տանի մեզ,- առաջարկեց Ժագը: Չի՛ ձգեր հեծնենք, մինչեւ չհասկնանք, թէ՛ ինք ինչ կապ կրնայ ունենալ Հայոց պատմութեան հետ,- ասելուց Մերին,- Իսկ Վենետիկի մէջ այս կենդանիին հետ կապուած ի՞նչ յայտնի ծիսակատարութիւններ կան:

-Վենետիկեան յայտնի դիմակահանդէսը, որուն բացման ժամանակ դուքսը նաւով ծով կ'ելլէ եւ մատանի մը կը նետէ ծովը, բայց չեմ գիտեր, թէ՛ ինչո՛ւ,- ընկերներուն ըսաւ Աննան:

-Ես գիտեմ,- կտրուկ պատասխանեց Իշխանը,- Հայոց վերջին թագաւորութեան՝ Կիլիկիոյ արքայական խորհրդանիշները պահուած էին Վենետիկի մէջ: Այս առիծը, որ կը խորհրդանշէ Վենետիկը, իրականութեան մէջ Կիլիկիոյ թագաւորութեան առիծն է: Մատանին հայոց թագին եւ խորհրդանիշներուն հետ փոխելու պատասխան նուէրն է ծովուն, քանի որ Կիլիկիան այլեւս չկայ,- բացատրեց Մայքը:

Այդ խօսքերուն ընթացքին, թեւաւոր առիծը յանկարծ

դադրեցուց մոնչոցը եւ խոնարհաբար իջեցուց գլուխը: Ընկերները արագ ցատկեցին առիծի մէջքին. ան լայն բացաւ թելերը եւ սլացաւ:

Որքան առիծը կը բարձրանար, այնքան օդը կը սառէր: Ընկերները սկսան դողալ:

Այլեւս չդիմանալով պաղ օդին՝ Ժագը պոռաց.

-Ո՛ր կը տանի մեզ այս բրդոտը, մէկը կրնամ ըսել, թէ՛ ո՛ր ենք:

Իշխանը նայեցաւ ձեռքին կապած գործիքին եւ ինքն ալ պոռալով պատասխանեց.

-Մենք կը գտնուինք հինգ հազար հարիւր վաթսուներեք մեթր բարձրութեան վրայ: Հիմա կը հասկնամք, թէ՛ ո՛ր ենք:

Մերին հիացած ճչաց.- Ես կը տեսնեմ Նոյեան տապանը: Աստուած իմ, մենք մեր սուրբ լերան շուրջ կը դառնանք: Ասիկա Արարատն է, Արարատը....

Ընկերները տեսնելով սրբազան լեռը՝ բացականչեցին.

-Ուռա՛, ուռա՛, մեր Արարատը...

Քիչ ետք, թռչող առիծը յանկարծ օդին մէջ կանգ առաւ, ապա սկսաւ դանդաղ իջնել:

-Բռնուեցէ՛ք, մենք վայրէջք կը կատարենք,- ըսաւ Մայքը:

Ընկերները ամուր բռնեցին զիրար եւ քիչ անց արդէն կը գլորուէին Արարատի լանջերէն: Ճշոցով, աղմուկ-

աղաղակով անոնք որոշ ժամանակ գլորուեցան ու հասան փոքրիկ աղբիւրի մը քով:

-Ջո՛ր,- տեսնելով աղբիւրը՝ գոչեցին աղջիկներն ու արագ նետուեցան ջուր խմելու:

-Այս աղբիւրը մեզի ուժ կու տայ եւ կ'օգնէ, որ յաղթահարենք այս փորձութիւնը,-ժպտալով ըսաւ ժագը եւ հարցուց միաներուն,- Իսկ գիտէ՞ք ասիկա ինչ աղբիւր է:

Բոլորը հարցական հայեացքով նայեցան ժագին:

-Վա՛յ, ես ինչքան բան գիտեմ, Աստուած իմ, ուղղակի տեղս չեն գիտեր,- իրեն յատուկ ոճով կատակեց ժագը եւ լրջանալով՝ շարունակեց,- Նոյեան Տապանը յայտնաբերելու համար՝ առաջին անգամ Արարատի գագաթ փորձած է բարձրանալ Յակոբ Մծբնեցի ճգնաւորը: Սակայն, ճամբու կիսուն հոս յոգներ ու քնացեր է: Անոր քնացած տեղն ալ աղբիւր մը բխած է, իսկ գիշերը, Աստուծոյ հրեշտակը ճգնաւոր Յակոբին Նոյեան տապանէն խաչաձեւ փայտ մը դրկած է: Հապան, սորվեցէք, սորվեցէք:

Աննան աղբիւրէն կուշտ մը ջուր խմեց, յետոյ գլուխը բարձրացուց ու ըսաւ.

-Երբեք այսքան զօրութիւն չեմ զգացած. սուրբ ջուր է, խմեցէք:

Հեռուէն տնքոց մը լսուեցաւ:

-Ո՞վ կայ այստեղ,- հարցուց ժագը՝ զննելով շուրջը,- Ուրկէ կու գայ այս ծայնը:

-Եկէք հասկնանք,- ըսաւ Մայքը:

Ընկերները իրարու ետեւէ, զգուշութեամբ մօտեցան ու յանկարծ կեցան. հսկայ ժայռերուն մէջտեղը մէկը մնացած էր: Ան կը փորձէր ազատիլ, բայց ուժ չունէր: Տղաները անմիջապէս գործի անցան ու սկսան մէկ կողմ գլորել հսկայ ժայռերը:

-Ո՞վ է այս մարդը, ինչո՞ւ յայտնուած է Մասիսի լանջին,- կարծես ինքնիրեն հարցուց Աննան:

-Տղանէ՛ր, չեմ հասկնար, դուք ինչքան քարեր հանեցիք, բայց քարերը չեն քիչնար: Հիմա այս մարդը պիտի մեռնի, իսկ մենք ալ պիտի մնանք այստեղ,- ըսաւ Աննան մտահոգ:

-Կեցէք, կեցէք,- ըսաւ Իշխանը,- Պէտք է հասկնանք ո՞վ է այս մարդը եւ ինչո՞ւ հոս է:

Այդ պահուն յանկարծ քարերուն մէջէն երեւցաւ Հին կտակարանը:

-Կտակարան: Մի՞թէ այս մարդը Գրիգոր Լուսաւորիչն է,- յուզուած ըսաւ Իշխանը՝ փորձելով տեսնել պայքարող մարդուն դէմքը:

-Ո՛չ, կարծեմ Տրդատ թագաւորն է, եւ քանի որ իր ոտքով եկած, հասած է սուրբ Մասիսի քով, ուրեմն եկած է իր մեղքերը քաւելու,- եզրակացուց Աննան:

-Ճի՛շդ է, համաձայն եմ, Աննա՛: Բայց մէկ վայրկեան, կարծես վարը շինարարութիւն կ'ընէին: Ինչ կրնային կառուցել Տրդատն ու Գրիգոր Լուսաւորիչը,- հարցուց Մայքը:

-Բնականաբար, եկեղեցի. դժուար չէ գիտնալ,- ըսաւ Մերին եւ շարունակեց,- Չէ՞ որ Գրիգոր Լուսաւորիչը երազ տեսած էր, որ Աստուած իրեն ցոյց կու տայ եկեղեցւոյ կառուցման տեղը եւ ատիկա....

-Էջմիածինն է,- ըսին բոլորը միասին:

-Կարծես Տրդատ թագաւորը բարձրացած է Մասիսի լանջին, որպէսզի «մեղքերը քաւող» շինարարական քարեր իջեցնէ լեռնէն ու դնէ կառուցուող եկեղեցւոյ պատերուն մէջ,- ըսաւ Իշխանը:

-Արագ, եկէք արքան հանենք քարերու տակէն,- հրամայեց Մայքը:

Ընկերները միասին սկսան հանել ու մէկ կողմ նետել քարերը:

-Ես երթամ այն աղբիւրէն ջուր բերեմ,- ըսաւ Մերին ու վազեց դէպի աղբիւրը:

Քիչ ետք քարերը պակսեցան եւ անմիջապէս երեւաց վիրաւոր արքան՝ ամբողջ մարմինը արեամբ պատուած:

-Ո՛վ էք,- խուլ տնքոցով ընկերներուն դիմեց արքան:

-Մենք..., մենք քրիստոնեայ հայեր ենք ու շնորհակալ ենք Ձեզի Ձեր կայացուցած որոշումին համար,- հպարտ ըսաւ Մայքը:

Տրդատ զարմացած հազիւ շշնջաց.

-Քրիստոնեայ, բայց ես դեռ...

-Գիտենք... Դուք շատ շուտով պիտի ընէք ասիկա,- շատ վստահ ըսաւ Աննան:

Այդ պահուն՝ վազելով անոնց մօտեցաւ Մերին, որ իր փոքրիկ բուռին մէջ եղած ջուրը պարզելով արքային՝ ըսաւ.- Խմեցէք, ասիկա սուրբ ջուր է, կը բուժէ Ձեր բոլոր վերքերը:

Տրդատ թագաւոր աղջկայ բուռէն խմեց սուրբ ջուրը՝ երանութեամբ գոցելով աչքերը:

Մայքը անհանգիստ նայեցաւ ժամացոյցին ու հայեացքով հասկցուց ընկերներուն՝ բռնել իրարու ձեռքերը: Մի քանի վայրկեան անց Տրդատը բացաւ աչքերը, մեղմ ժպտաց եւ նոյն պահուն ալ զարմացաւ. զինք փրկած ընկերները անհետացան:

* * *

Ամրոցին մէջ մութ էր. միայն այստեղ-այնտեղ վառող մոմերը պատերուն վրայ ստուերներ կը նկարէին: Կրակարանին մէջ կը ճթռտար փայտը: Յանկարծ ամրոցը լուսաւորուեցաւ, ու ընկերներուն առջեւ յայտնուեցաւ ծանօթ խորհրդաւոր ծերունին:

-Այսօր դուք դարձեալ ականատես եղաք իրաշալի պատմական իրադարձութեան մը: **Հայոց աշխարհը բոլոր պետութիւններու մէջ առաջինն է, որ քրիստոնէութիւնը ընդունած է իբրեւ պետական կրօն, եւ այդ փաստը ընդունած է ողջ աշխարհը: Տեսա՞ք, թէ հեթանոսութիւնը ինչ անելներ կը գործէր, դժուար էր նոր կրօնը ընդունելի դարձնել ժողովուրդին: Բայց Լուսաւորիչի չարչարանքները, գաղափարներն ու քարոզները արդիւնք տուին: Հայոց Տրդատ թագաւորը եւս հաւատաց քրիստոնէութեան զօրութեան, եւ սկիզբ դրուեցաւ քրիստոնեայ Հայաստանի ժամանակաշրջանին: Պատմութեան այս դասերը ուսումնասիրելով՝ պէտք է անելի ամուր պահէք մեր հաւատքը, մեր կրօնը եւ իբրեւ քրիստոնեաներ, միշտ առաջնորդուինք Աստուածաշունչի պատգամներով: Հաւատարիմ եղէք Աստուծոյ տասը պատուիրաններուն եւ ապրեցէք քրիստոնէավայել:**

Ե. ՄԱՍ

Առաւօտ կանուխ Իշխանը արդէն անհանգիստ կը քալէր ամրոցին մէջ:

-Իշխան, եկուր այսօր մնանք ամրոցին մէջ ու քիչ մը հանգստանանք,- խնդրեց ժագը՝ դժգոհութեամբ բանալով աչքերը:

Միւսները հաստատեցին ժագի խնդրանքը:

-Չ'ըլլար,- կտրուկ պատասխանեց Իշխանը,- Հանգստանանք... մենք կը հանգստանանք այն ժամանակ, երբ ճանչնանք մեր պատմութիւնը եւ մեր ճամբան շարունակենք մինչեւ վերջ:

Բոլորը մէկ մարդու պէս բարձրացան իրենց տեղերէն եւ Իշխանի ետեւէն գացին կախարդական սենեակ, ուր անոնց կը սպասէր ծիրանափողը:

* * *

...Քիչ ետք, ընկերները պտըտելով յայտնուեցան եկեղեցւոյ մը բակին մէջ: Եկեղեցիէն ներս գտնուող տղամարդոց ձայներէն պարզ էր, որ անոնք կը խօսէին շատ կարեւոր հարցի մը մասին:

Ընկերները լարուած մօտեցան եկեղեցւոյ դրան՝ խօսակցութիւնը լսելու: Տղամարդոցմէ մէկը վստահ յայտարարեց.- Եկէք հաւաքենք երանելի միաբաններու խորհուրդ: Ասիկա շատ կարեւոր է,- ըսաւ եկեղեցականը քովը կեցած մարդուն.

-Արքայ, գիտէք ասորի Դանիէլ եպիսկոպոսի մասին:

-Այո՛, գիտեմ: Ես հրովարտակ կ'ուղարկեմ Աբել երէցին: Ան ասորի Դանիէլ եպիսկոպոսի մերձաւորն է,- ըսաւ արքան:

Ընկերները անցան եկեղեցւոյ միւս կողմը:

-Ուրքեր էին խօսողները, ինչո՞ւ Դանիէլ եպիսկոպոսին քով մարդ կը դրկեն, եւ վերջապէս՝ ո՞վ է այդ Դանիէլ եպիսկոպոսը,- իրար ետեւէ հարցուց ժագը:

-Կարծեմ՝ մեր ազգին համար շատ կարեւոր որոշում մը պիտի կայացնեն. - ըսաւ Մայքը:

Ընկերները, ուշադիր նայելով իրենց շուրջը, մօտեցան եկեղեցւոյ պատին փակցուած տախտակին, որուն վրայ թուաբանական գործողութիւն մը կատարուած էր. «24+29+15+11=79»:

-Ասիկա ի՞նչ է,- ըսաւ Աննան՝ թիւերուն նայելով:

Եկեղեցիէն դեռ կը լսուէր նստած տղամարդուն ձայնը,- Ես Գողթն գաւառին մէջ համոզուեցայ, որ այլեւս չենք կրնար այսպէս շարունակել. այս ձեւով մենք չենք կրնար քրիստոնէութիւնը հասցնել ժողովուրդին: Պէտք է բան մը մտածենք, արքայ:

-Չեմ հասկնար՝ ինչը կը խանգարէ, որ քրիստոնէութիւնը ժողովուրդին հասցնեն,-շուարած ըսաւ Աննան ու աւելցուց.- Արդեօք հիմա ՚ր դարուն մէջ յայտնուած ենք:

-Ընկերներ, եկէք հասկնանք ինչ կը նշանակէ 79 թիւը,- առաջարկեց Մերին:

Իշխանը աչքերը կկոցելով նայեցաւ գործողութեան, ապա բացագանչեց:

-Մենտելեի աղիւսակին մէջ 79-րդը ոսկին է:

-Եւ ինչ,- զարմացած Իշխանին հարցուց Մերին:

Իշխանը չպատասխանեց ընկերներուն: Դարձեալ եկեղեցիէն ձայներ լսուեցան:

-...Պէտք է ընենք... Պարսկաստանի մէջ մասնատուած հայութիւնը օտար ազդեցութենէն

հեռու պահելու եւ ժողովուրդին երկու հատուածներուն միասնականութիւնը ապահովելու համար...

-Մէկ վայրկեան, եկէք տեսնենք հայերէնի մէջ ՚ր տառերը կը համապատասխանեն այս թիւերուն: առաջարկեց Իշխանը եւ հարցուց,-

Ո՞ր տառն է 24-րդը:

-Ո՛ն,- ըսաւ Մայքը:

-Ես հասկցայ,- մտքին մէջ արագ հաշուելով՝ ուրախացած ճչաց Աննան ու ըսաւ.- Այստեղ գրուած է «ոսկի», այսինքն՝ «ոսկի» բառի թուային գումարը (24+29+15+11=79) կը համապատասխանէ Մենտելեի քիմիական տարրերու աղիւսակին:

-Այո՛, Աննա՛, եւ անիկա կը յուշէ մեր հայկական այբուբենի աստուածային ծագման մասին,- ըսաւ Իշխանը: Ես այդ մասին կարդացած էի ամսագրերէն մէկուն մէջ: Կը յիշեմ, որ ուրիշ մետաղներ ալ կը համապատասխանեն այդ աղիւսակին:

-Այ քեզ հրանշք, այսինքն՝ այդ հին ժամանակներէն, հայերը արդէն նիւթի տարրերու կառուցուածքին մասին գիտելիքներ ունեցած են,- զարմացաւ ու հպարտացաւ Մայքը: Ահա՛ այդ ազգն ենք մենք:

-Աստուած իմ, բայց Մենտելեի աղիւսակը ստեղծուած է 19-րդ դարուն, իսկ Մաշտոցը հայոց տառերը գտաւ 5-րդ դարուն,- բացագանչեց Աննան: Այսինքն՝ 14 դար առաջ, Մաշտոց արդէն գիտէր, թէ ինչ կը սպասուի մարդկութեան. միթէ ատիկա միայն Աստուծոյ յայտնի չէր:

Իշխանը ուրախութենէն սկսաւ թռչկոտիլ: Բոլորը միասին զարմացած նայեցան անոր:

-Ինչ եղաւ քեզի, Իշխան, լա՛ւ ես,- հարցուց ժազը:

-Ես կ'երթամ զինք գրկելո՛ւ, ես գիտեմ ով է ներսի մարդը,- ուրախացած ու վստահ ըսաւ գիտունիկը:

-Ո՛վ է, ըսէ՛, մենք ալ գանք գրկենք,- խնդրեց Մերին:

Իշխանը կտրուկ պատասխանեց.- Մեսրոպ Մաշտոցն է, միթէ՞ պարզ չէ: Ան կը համոզէ Սահակ Պարթեւը, որ հայոց գիրեր ստեղծեն: Մենք եկած ենք Ե. դար:

Մերին ուրախութեամբ բացագանչեց. -Իսկ արքան ալ Վռամշապուհն է:

Իշխանը գլխու շարժումով «այո՛» ըսաւ:

Ընկերները երջանիկ ժպիտով նայեցան իրարու եւ վազելով մտան եկեղեցի, բայց ներսը մարդ չկար:

Իշխանը շուարած փնտռեց Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթեւը:

-Ո՛ր են. քիչ առաջ այստեղ էին:

-Եկէք փորձենք առջեւ տանիլ ժամանակը,- առաջարկեց Մայքը:

-Պէտք է յիշենք, թէ այս զրոյցէն ետք Մեսրոպ Մաշտոց ո՛ր գացած է, որպէսզի գտնենք զինք,- ըսաւ ժազը:

Ընկերները պատասխաններ գտնելու յոյսով կ'երթային, երբ անոնց դիմաց յայտնուեցաւ կենաց ծառը:

-Այս ինչ ծառ է,- հիացած հարցուց ժազը եւ շարունակեց,- Տեսէ՞ք, անոր տերեւներուն վրայ բաներ գրուած են:

Ժազը փորձեց բարձրանալ ծառը, բայց ինկաւ:

-Օգնեցէ՛ք բարձրանամ,- խնդրեց ան:

-Մինչեւ չհասկնանք, թէ ասիկա ինչ ծառ է, չենք կրնար բարձրանալ,- եզրակացուց Աննան:

-Սպասեցէ՛ք, ես այս ծառը տեղ մը տեսած եմ,- ըսաւ Իշխանը՝ ծառին մօտենալով ու բունը շոյելով: Յիշեցի՛, Լոնտոնի մէջ լոյս տեսած «Աստուածաշունչ» մատեանին նկարազարդման մէջ կար: Կողքը Նոյեան տապանն էր, Մասիսը... Ասիկա մարդկութեան ծառն է, որ սկիզբ կ'առնէ Հայաստան աշխարհի Արարատ լեռան վրայ գտնուող Նոյեան տապանէն:

Այդ պահուն յանկարծ բարձրացաւ թեթել ու հաճելի քամի մը, որմէ ծառը սկսաւ խշշալ:

Մերին գրկեց Իշխանն ու ըսաւ.

-Ինչ պիտի ընէինք, եթէ դուն մեզի հետ չըլլայիր, իմաստո՛ւն Իշխանս, ապրի՛ս,- յետոյ դառնալով միւսներուն՝ հարցուց.- Ո՞վ կ'ուզէր ծառ բարձրանալ, արագ եկէք:

Ժազը անմիջապէս ծառ մագլցեցաւ եւ վերէն ճչաց.

Նայեցէ՛ք, ես այստեղ եմ...

-Տէ՛ս, ինչ գրուած է տերեւներուն, կարդա՛,- հրահանգեց Մայքը:

Ժազը սկսաւ կարդալ. «Մինչեւ գիրերու գիտը, ինչ լեզուով կը գրէին ու կը կարդային հայերը»:

Մինչեւ Մեսրոպ Մաշտոցի գիտը, հայերը ստեղծած են հարուստ բանահիւսութիւն, բայց արքունի գրագրութեան մէջ օգտագործած են յունարէն, արամերէն եւ պարսկերէն,- վստահ պատասխանեց Աննան:

Ժազը ծառի ճիւղէն տերեւ մը փրցուց եւ նետեց ընկերներուն. տերեւին վրայ նկար մը կար:

-Այս ինչ է... ես չեմ հասկնար,- զարմացած ըսաւ Մայքը:

Ես գիտե՛մ,- ըսաւ Մերին: Հին ժամանակ գոյութիւն ունեցած են նաեւ նախամեսրոպեան գիր եւ գրականութիւն: Սակայն, մնացած են մեհեաններու մէջ եւ քիչ գործածուելով՝ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակելու շրջանին ոչնչացուած են հեթանոսական միւս արժէքներուն հետ:

-Մի՞թէ այս է հին հայկական այբուբենը. որքան կը յիշեմ, զայն կ'անուանէին «հիքսոսեան», - մտաբերեց Իշխանը:

-Բան մը ըսեմ՝ չէք հաւատար: Այս եւ մեսրոպեան այբուբեններուն միջեւ շուրջ 20 դար կայ,- ըսաւ Իշխանը: Սակայն, ինչպէս կը տեսնենք, ժամանակը չէ կրցած ամբողջութեամբ ջնջել մեր նախնիներուն ստեղծած լաւագոյն այբուբենը, որ հիմք հանդիսացած է հնդկական Պրահմի այբուբենին, փինիկեան, սեմական, Ասիոյ եւ Ափրիկեան երկիրներու բոլոր այբուբեններու ստեղծման:

-Ըսել կ'ուզես, որ մեր հնագոյն այբուբենը հիմք եղած է քու թուարկած այբուբեններուն ստեղծման,- հարցուց Մերին:

-Ես չեմ ըսեր փաստերն ու պատմութիւնը կը վկայեն,- պատասխանեց Իշխանը:

-Ահա՛ եւս մէկ հանելուկ,- բացազանչեց ժազը՝ ծառէն տերեւ մը եւս փրցնելով եւ գետին նետելով:

Մայքը վերցուց տերեւը եւ կարդաց. «ԱՍՔ», «ԱՂՏՔ», «ՀԱՅՔ» բառերը:

-Տարօրինակ բառեր են,- կրկին զարմացաւ Մայքը:

-Ժա՛գ,- ձայն տուաւ Իշխանը,- Տէ՛ս այդտեղ կա՛յ տերեւ մը, որուն վրայ մեսրոպեան այբուբենը գրուած ըլլայ:

-Կա՛յ,- ըսաւ Ժագը եւ տերեւը նետեց վար:

Իշխանը վերցուց տերեւը եւ միւսներուն հետ միասին սկսաւ ուշադիր զննել: Քիչ անց, Իշխանին համար ամէն ինչ պարզ դարձաւ.

-Տեսէ՞ք,- բացատրեց գիտունիկը միւսներուն,- Այբուբենը հաւասար եռանկիւնածեւ դասաւորելու պարագային՝ երեք անկիւններուն կը յայտնուին «Ա, Ս, Ք» տառերը:

Ընկերները սկսան հիմա ալ քառակուսի դասաւորել, որմէ ետք զարմանքէն մնացին քարացած. գագաթներուն յայտնուեցան «Ա, Զ, Տ, Ք» տառերը:

Իշխանը հիացած նայեցաւ միւսներուն:

-Իսկ շեղանկիւնածեւ դասաւորման պարագային՝ անկիւններուն կը յայտնուին «Հ, Ա, Յ, Ք» տառերը,- աւելցուց ան:

Ընկերները իրենց յայտնագործութենէն ոգեւորուած՝ սկսան թռչկոտիլ:

Յանկարծ զօրա

ւոր քամի բարձրացաւ, եւ անոնք պահ մը յայտնուելով քամիին գիրկը՝ սկսան ճախրել երկինքի մէջ: Հիացումով կը նայէին իրենց շուրջը, եւ ամպերուն մէջ, անոնց աչքերուն առջեւ բացուեցան այն ճանապարհները, ուրկէ քալած էր Մեսրոպ Մաշտոց:

-Ասոնք Ասորիքի Ամիտ, Եդեսիա եւ Սամոսատ քաղաքներն են... ահա՛ մեծ Վարպետը իր աշակերտներուն հետ,- ուրախ բացականչեց Մայքը:

-Տեսէ՞ք, այն մարդը կը տանի Դանիէլեան հայկական գիրերը,- մատնացոյց ըրաւ Մերին եւ պատմեց,- Վռամշապուհ արքային օգնութեամբ այդ գիրերը բերին եւ համոզուեցան, որ անոնք չեն համապատասխաներ հայերէնի հնչիւնական համակարգին:

-Ո՛ր քաղաքին մէջ Մաշտոց ստեղծած է հայոց գիրերը,- հարցուց Ժագը: Կարծեմ՝ մենք հասանք այդ քաղաքը: Վարպետի դէմքին խանդավառութիւն կայ... տեսէ՞ք՝ ճակատը ինչպէ՛ս կը փայլի:

-Գիրերը Եդեսիա քաղաքին մէջ ստեղծած է,- պատասխանեց Իշխանը ու չհաւատալով տեսածին՝ ըսաւ,- Չէ՛, ես աչքերուս չեմ հաւատար. մենք կը տեսնենք, թէ ինչպէ՛ս այս պահուն Մաշտոց կը փորձէ գիրերը:

-Պա՛ղ է, այստեղ ստեղծայ,- ըսաւ Աննան ու հարցուց Մայքին,- Մայք, ովքե՛ր են Մաշտոցի կողքին գտնուող այն երկու մարդիկը:

-Իր աշակերտներն են, Աննա՛, Յովսէփ Պաղնացին ու Յովհան Եկեղեցացին,- պատասխանեց Մայքը ու շարունակեց,- Անոնց հետ միասին, Մաշտոցը այս պահուն Աստուածաշունչը կը թարգմանէ՝ սկսելով «Սողոմոնի առակներէն»:

-Եկէ՛ք բոլորս միասին ըսենք այն առաջին նախադասութիւնը, զոր ան հիմա կը գրէ,- առաջարկեց Մերին:

Բոլորը բռնեցին իրարու ձեռք եւ որքան ուժ ունէին, ուրախութեամբ գոչեցին.

-Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ...

* * *

Հիրանոցին մէջ անոնք տնքոցով կը փորձէին ուղղել իրենց մէջքը:

-Եթէ այսպէս շարունակուի, մեզմէ բան չի մնար,- դժգոհեցաւ Ժագը,- Ա՛խ, ոսկորներս...

-Մէկ վայրկեան...հէյ, այդ ինչ էր, ստուեր մը անցաւ այնտեղէն,- դիմացի պատը ցոյց տալով ըսաւ Իշխանը:

-Յոգնութենէն արդէն աչքիդ ստուերներ կ'երեւին, գիտունիկ,- ըսաւ Ժագը: Ամէն պարագայի՝ զգո՛յշ եղիր:

-Ժագ, բայց իրապէս ստուեր տեսայ,- ըսաւ Իշխանը:

-Լռէ՛,- պոռացին բոլորը մէկ:

Այդ ընթացքին, լսուեցաւ ամրոցի ծերունիին ձայնը,- Երեխանէր, այսօր ձեզի հասու դարձաւ մեր պատմութեան ոսկեդարեան ժամանակաշրջանը՝ գիրերու գիտը, որ ամենանշանաւոր իրադարձութիւնն է մեր ազգի կեանքին մէջ: Դուք տեսաք, թէ ինչպէ՛ս մեր **Մաշտոցը ծանր, աշխատանքի ու բազմաթիւ պրպտումներու արդիւնքով ստեղծեց հայկական գիրերը՝ մեր ոսկեղէնիկ հայերէնը**, որ փոխանցուեցաւ սերունդէ սերունդ եւ հասաւ մեզի, մենք ալ պիտի փոխանցենք մեր յաջորդ սերունդներուն, եւ այդպէս մէկս միւսիս փոխանցելով՝ աչքի լոյսի պէս պէտք է պահենք մեր լեզուն, մեր գիրը, մեր մշակոյթը: Դուք տեսաք, թէ ինչպէ՛ս շատ ազգեր մեզմէ փոխ առին մեր գիրերը, յարմարցուցին իրենց լեզուին՝ ստեղծելով իրենց այբուբենը: Այնպէս որ, մեր Մաշտոցի շնորհիւ, հայ ազգը կը համարուի առաջին ազգերէն մէկը, որ ունեցաւ իր գիրերը, այբուբենն ու անոր շուրջ կառուցուած մշակութային արժէքները: Եկէք մտածենք. մենք աշխարհի մէջ առաջին ազգերէն մէկն ենք, որ ունեցած է այբուբեն, գիր ու գրականութիւն, ինչո՞ւ մեր օրերուն կը փորձենք առնել ուրիշինը, օտարինը, այն, ինչ մերը չէ

եւ յարմար ալ չէ մեր ազգային մտածելակերպին, ինչո՞ւ մեր բառապաշարը կը լեցուի օտար բառերով, որոնք բոլորովին կապ չունին մեր ազգին, մեր լեզուին ու մեր այբուբենին հետ, եւ ինչո՞ւ այդպէս կ'ուրախանանք օտարին այբուբենը իւրացնելով՝ մոռնալով մեր այբուբենը. Դեռ՝ ուրիշները պէտք է վերցնեն մերը, ընդօրինակէն, ինչպէս եղած է հեռո՞ւ, հեռաւոր անցեալին...

Սիրեցէք ձեր լեզուն՝ մեր քաղցր ու անուշ մայրենին, պահեցէք ամուր, խօսեցէք ճիշդ ու մաքուր հայերէն, խօսեցէք այն լեզուով, որ մերն է, եւ յիշեցէք, որ լեզուի ու կրօնի զօրութիւնը ամուր պահելով՝ կը պահէք հայկեան ոգին ու ազգային միտքը, ինքնութիւնն ու հայրենիքը. լեզուն եւ հաւատքը ազգի գոյութեան հիմքերն են...

Ընկերները հպարտութեամբ կը լսէին իմաստուն ծերունիին ըսածները, իսկ ծերունին աննկատ հեռացաւ:

Զ.ՄԱՍ

Դժուար ու ցուրտ գիշեր է մը ետք, ընկերներուն ոսկորները պաղէն ու խոնաութենէն կը ցաւէին, բայց ծիրանափողին ձայնը չուշացաւ:

...Կրկին անձանօթ ու շատ անսովոր վայր մըն էր: Անոնք կեցած էին գետի ափին եւ սարսափած աջ ու ձախ կը նայէին: Ամէն տեղէ զէնքերու ձայներ, օտարախօս մարդիկ: Ընկերները վախցան:

-Այս ինչ ձայներ են, երկրաշարժ է,- հարցուց Մայքը:

-Կարծես հարիւրաւոր գազաններ այս կողմ կը վազեն,- ըսաւ ժագը, յետոյ մատնացոյց ընելով գետը՝ հարցուց,- Այս գետը ինչո՞ւ այսքան աղտոտ է:

-Աղտոտ չէ, տիղմով լեցուն է,- ըսաւ Իշխանը:

-Ես կը վախնամ,- ըսաւ Աննան:

-Ինչո՞ւ մեր շուրջը գիւղ մը կամ քաղաք մը չկայ. մենք մինակ ենք այս դաշտավայրին մէջ,- հարցուց Մերին:

-Եկէք երթանք հասկնանք, թէ ինչ կը կատարուի այստեղ,- առաջարկեց Իշխանը:

Քալելէն որոշ ժամանակ ետք, յանկարծ կեցան՝ ցնցուած նայելով իրենց դիմաց բացուած տեսարանին: Գետի

ափին մեծաքանակ զօրքը ուղղանկին շարուած էր, եւ կը հսկէր դաշտին բոլոր կողմերը: Զինուորներուն ձեռքին մեծ ու վիթխարի վահաններ կային:

-Կարծեմ ասիկա մեր վերջին ճանապարհորդութիւնն է պատմութեան քառուղիներով: Ես արդէն կը սարսափիմ,- ըսաւ ժագը:

-Բայց ինչո՞ւ զօրքը քառակուսի դիրքով շարուած է,- հարցուց Մայքը:

-Ասիկա բանակի հին կառուցուածքն է, երբ ապահովութեան համար ամբողջ զօրքը կը շարուի ուղղանկին՝ գրեթէ քառակուսի կառոյցով, եւ կը պաշտպանուի մեծ վահաններով,- ըսաւ Իշխանը: Մայքը, կասկածելով Իշխանի ըսածին, հարցուց.

-Բայց պատերազմին հեծելազօր պէտք է ըլլայ. ո՞ր է:

-Կարծեմ քառակուսիին մէջ է, եւ պէտք եղած ժամանակ դուրս կ'ելլէ, որպէսզի ետ մղէ թշնամին: Իսկ երբ սպառին անոնց նետերը, տէգերն ու մնացած զէնքերը, հեծելազօրը նորէն քառակուսիին մէջ կը մտնէ՝ նոր պաշարներ վերցնելու համար,- պատասխանեց Իշխանը:

Ընկերները ապշած նայեցան իրարու, յետոյ սկսան այս ու այն կողմ փախչիլ:

Երկինքը նետերու տարափէն սեւցաւ. աղմուկ, վահաններու եւ սուրերու ձայներ:

-Աստուած իմ, այս ո՞ր եկած ենք, եկէք փախչի՛նք այստեղէն,- ճչաց Աննան:

-Մինչեւ չհասկնանք ո՛ր ենք, չենք կրնար հեռանալ,- ըսաւ Իշխանը ու փորձեց պատսպարուիլ նետերու տարափէն:

Քառակուսի կեցած զօրքը վստահ յառաջացաւ:

Լսուեցաւ հրամանատարին ձայնը.

- Մահ Չիմացեալ Մահ է, Մահ Իմացեալ՝ Անմահութիւն: Առաջ, իմ քաջեր:

-Հայերէն կը խօսին, ոգետրուած ըսաւ Մերին ու շուրջը նայելով՝ հարցուց,- Հիմա տարուան ո՞ր եղանակն է:

-Գլուխները վա՛ր, այս ինչ կը կատարուի,- պոռաց ժագը:

Բոլորը վախցած պառկեցան գետին: Ժագը, նայելով կանաչաւուն դաշտին, բարձրաձայն ըսաւ.

-Տեսէ՞ք, դաշտին մէջ ինչքա՛ն ծաղիկներ կան, ծառերու ծաղիկները արդէն թափած են, այսինքն՝ գարուն է. երեւի Մայիս ամիսն ենք:

-Աստուած իմ, այնտեղ նայեցէք, փիղեր են,- բացագանչեց Իշխանը:

Ընկերները իրենց թաքստոցներէն սարսափած նայեցան:

-Թշնամիին զօրքը հայկական զօրքէն քանի մը անգամ աւելի է,- ըսաւ Աննան եւ հարցուց միւսներուն,- Ինչ ընենք, ինչո՞վ օգնենք մերիններուն:

-Այդ գետին մէջ տիղմ կար, չէ՞,- հարցուց Իշխանը:

Ընկերները գլխու շարժումով «այո» ըսին:

-Ես կարծես կը հասկնամ մենք ո՞ր կը գտնուինք,- խորհրդաւոր ձայնով ըսաւ Իշխանը,- Գետը Տղմուտն է, գարուն է, ամիսը Մայիս. թշնամին յարձակած է մեծաքանակ զօրքով, նաեւ՝ փիղերով: Զօրքի այսպիսի քառակուսի դիրքը Հռոմի մէջ կ'օգտագործէին, իսկ հայ զօրավարներէն նման բան ըրած է նաեւ Վարդան Մամիկոնեանը:

-Մենք Աւարայրի դաշտին մէջ ենք,- վախցած ուխաչակնքելով հարցուց ժագը:

-Ուրեմն, ասիկա Ե. դարն է՝ 451 թուականի Մայիս 26,- ըսաւ Մայքը եւ յանկարծ պառկած տեղէն թռաւ ու վազեց դէպի մարտադաշտ՝ ընթացքին գոչելով,- Ես պէտք է փրկեմ անոր կեանքը:

Ընկերները վախցած պոռացին Մայքի ետեւէն.

-Մայք, ո՛ր, Մայք, խենթացա՛ր, դարձի՛ր...

Մայքը չլսեց զանոնք. արագ վազելով հասաւ մարտադաշտին կեդրոնը:

-Սպարապետը պիտի սպաննեն. ես պէտք է զգուշացնեմ զինք,- պոռաց Մայքը:

-Մայք, սպասէ՛, Մայք, անցեալը չէ՛ս կրնար փոխել,- կանչեց Աննան ու վազեց Մայքի ետեւէն:

Մնացած ընկերները պահ մը շուարած նայեցան իրարու եւ յետոյ իրենք ալ վազեցին Մայքի ու Աննայի ետեւէն:

* * *

Մարտը թէժ էր. երկու կողմերէն ալ մարտիկներ կը զոհուէին, իսկ Մայքը կը վազէր ու կը պոռար՝ «Սպարապետ, սպարապետ...»:

Բոլորին հետ հաւասար մարտ մղող տղամարդը պահ մը կանգ առաւ ու ետ նայեցաւ: Եւ ինչպիսի պատկառելի տեսք ունէր հայոց սպարապետ Վարդանը: Ան ամբողջովին զրահաւորուած էր: Մայքը պահ մը քարացած նայեցաւ անոր, ապա անմիջապէս նետուեցաւ սպարապետին գիրկը՝ աղաչելով. -Կը խնդրեմ, պէտք չէ մխրճուիլ թշնամիին շարքերը... դուք այսօր պիտի զոհուիք, սպարապետ, պէտք չէ, կ'աղաչեմ...

Սպարապետը զարմացած նայեցաւ Մայքին ու ըսաւ.

-Իսկ դուն ինչո՞ւ գէնք չունիս. Ա՛ռ գէնքդ եւ ի մարտ: Հերիք է որդիս, հերիք է, որքան կոտորեցին մեր անմեղ ժողովուրդը: Մենք պէտք է ապացուցենք, որ ապրելու իրաւունք ունինք՝ նոյնիսկ մահուանս գնով. ասիկա գիտակցուած մահ է:

Այդ ընթացքին մնացած ընկերներն ալ վազելով հասան Մայքին:

Սպարապետը արհաբար սուրը ճօճեց օդին մէջ ու պոռաց.

-Դէպի առանց, մահ զրադաշտութեան՝ յանու՛ն հայրենիքի, յանո՛ւն հայ ժողովուրդի, ի մարտ... Զօրքը գոռում-գոչիւններով սլացաւ դէպի գետը՝ զայն անցնելու եւ պարսկական մեծաթի բանակին մէջ մխրճուելու յամառութեամբ:

-Հայոց այրուծին գնաց նաեւ բարոյական յաղթանակ տանելու,- շշնջաց Իշխանը եւ նստաւ գետին:

Սակայն, Մայքը չէր կրնար հանգստանալ:

-Ե՛լ ոտքի, Իշխան: Ի՞նչ է բոլորդ ապշած կը նայիք, ելէ՛ք, մենք ալ երթանք անոնց ետեւէն:

Քիչ մը անդին, իրենց հեծեալները կորսնցուցած՝ երկու ձի անհանգիստ կը խրխնջային: Ընկերները հեծան ձիերն ու զօրքին ետեւէն անցան Տղմուտ գետը:

* * *

...Կը թուէր՝ աշխարհը ներկուած էր արեամբ: Յարմար պահուն, Հայոց այրուծին յարմար պահուն, անցաւ Տղմուտ գետը եւ մտաւ թշնամիին մարտական շարքերուն մէջ: Պարսից բանակի որոշ զօրամասեր, չդիմանալով հայերու անօրինակ ճնշման, սկսան նահանջել: Այդ ժամանակ, Վարդան Մամիկոնեան շրջանցեց թշնամին եւ ուղիղ հարուածեց պարսից բանակի պահեստազօրը:

Պարսիկներու շարքերուն մէջ խուճապ սկսաւ, եւ պահ մը թուաց, որ հայերը կը յաղթեն: Բայց Մուշկան Նիսաւաւորտի հրամանով՝ պարսիկներուն մեծաթի զօրքը վերադասաւորուեցաւ. օգնութեան եկաւ Մատեան գունդը, շրջապատեց սպարապետին փոքրաթի զօրագունդը եւ սկսաւ սեղմել օղակը:

Մատեան գունդի նօսրացած շարքերուն կը միանային նոր զինուորներ: Ռազմական գործիչ ու հզօր զօրավար Վարդան Մամիկոնեան կը քաջալերէր իր մարտիկները, որոնք կարծես մեծ ուժ ստանալով, քաջաբար կը կռուէին: Վարդանին

սուրը կը շողար յաղթական, եւ հայրենասիրական ոգին թեւ առած կը ճախրէր Աւարայրի մէջ...

Սակայն, շուտով վրայ հասաւ դաւադիր ու նենգ թշնամիին ճակատագրական հարուածը. ինկաւ սպարապետը, բայց ոգին մնաց, մնաց մինչեւ վերջ, մնաց անպարտելի... Հայ նախարարները եւ զինուորները կը կռուէին եւ կը զոհուէին՝

ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամիին: Անոնք անընդհատ կը կրկնէին իրենց նշանաբանը. «**Չգիտակցուած մահը մահ է, գիտակցուած մահը՝ անմահութիւն**»: Բայց, աւանդ, անոնց շարքերն ալ հետզհետէ նօսրացան...

Մայքը խենթի պէս ամէնուր կը փնտռէր սպարապետը, կը փորձէր լսել անոր ձայնը:

Մայրամուտը կարծես արեան գոյն ստացած էր: Մահացածներուն թիւը հազարներու կը հասնէր:

Երկու կողմէն յոգնած, ուժասպառ զօրքը այլեւս ի վիճակի չէր շարունակելու մարտը:

-Մարտը ասարտած է,- տխուր ձայնով ըսաւ Իշխանը՝ խոնարհելով գլուխը եւ չկարենալով զսպել արցունքները,- Հերոսի մահով ինկան սպարապետ Վարդան Մամիկոնեանը, Վահան Արծրունին, Խորէն Խորխոռունին, Սրուանձտեանցը եւ ուրիշներ...:

Բոլորը լուռ խոնարհեցան՝ ի յիշատակ նահատակուած քաջերուն:

-Ըստ Եղիշէի պատմութեան, հայ զոհերուն թիւը կը հասնէր 1036-ի, ըսաւ Ժագը:

-Շատ անելի ծանր կորուստներ կրած են պարսիկները՝ 3544 զոհ,- ըսաւ Իշխանը:

Երբ ընկերները կը զրուցէին, ապշած ետ նայեցան ու տեսան իրենց ետեւ կանգնած հայոց նախարարներէն մէկը:

-Ո՞վ էք դուք,- զարմացած հարցուց նախարարը:

-Մենք..., մենք... շնորհակալ ենք, որ փրկեցիք մեզ,- կմկմալով ըսաւ Մայքը:

-Շնորհակալութիւն այս մարտի համար,- տխուր ժպտալով ըսաւ Ժագը:

-Դուք քաջեր էք, անպարտելի քաջեր,- անելցուց Աննան,

որմէ ետք ընկերները ամուր իրարու ձեռք բռնեցին:

-Բայց դուք այդպէս ալ չներկայացաք,- նախարարը դիմեց ընկերներուն:

-Մենք ապագայէն ենք ու ձեր շնորհիւ է, որ կանք,- ըսաւ Մերին:

Նախարարը զարմացած նայեցաւ ու քանի մը քայլ ետ-ետ երթալով՝ տեսաւ, թէ ընկերները ինչպէս անհետացան երկինքի մէջ:

* * *

Ամրոցին մէջ ոգեշունչ մթնոլորտ էր:

-Իսկական հերոս էր մեր Վարդան Մամիկոնեանը: Երբ ձեռքը բռնեցի, զգացի ձեռքին ուժը,- ըսաւ Մայքը:

-Պատահական չէ, որ ան սուրբերու շարքին դասուած է,- շարունակեց Իշխանը:

-Մեր սպարապետը ռազմական մեծ գործիչ էր, որ կրցաւ փոքր բանակով հաւասար ճակատամարտ մղել պարսից մեծաթիւ ուժերուն դէմ,- ըսաւ Աննան:

Ընկերները լռեցին, երբ յայտնուեցաւ ամրոցի ծերունին:

-Այսօր դուք ապրեցաք 5-րդ դարու ժամանակաշրջանը, տեսաք մեր պատմութեան փառահեղ ճակատամարտերէն մէկը՝ Աւարայրի ճակատամարտը, տեսաք մեր քաջ սպարապետ Վարդանի եւ միւս քաջ հայորդիներուն հերոսական կռիւը: Պէտք է լա՛ւ գիտակցիք, որ այս

ճակատամարտին շնորհիւ ամուր պահեցինք մեր
ինքնութիւնը, մեր հաւատքը, մեր հայ ըլլալու արժանիքը:
Համոզուեցանք, որ, եթէ կայ ընդհանուր նպատակ,
համախմբում մէկ գաղափարի շուրջ, միասնութիւն եւ
հայրենասիրական ոգի, նոյնիսկ փոքրաքանակ ըլլալով՝
կարելի է յաղթել քանի մը անգամ մեծ թիւով թշնամիին:
Վարդանանց պատերազմը մեր պատմութեան
ամենանուիրական էջերէն մէկն է:

Շարունակեցէք թերթել մեր պատմութեան հերոսական
էջերը...

...Արեւը նոր ծագած էր, երբ ընկերները արագ մտան
խորհրդաւոր սենեակը: Ծնողներուն կարօտը եւ Հայոց
պատմութեան հանդէպ հետաքրքրութիւնը փախցուցած էր
անոնց քունը:

-Պատրաստ էք, հայրց քաջեր,- հարցուց Իշխանը
ընկերներուն:

Վերջիններս բարձր պոռացին.

-Այո՛, մի՛շտ պատրաստ:

-Ուրեմն, դէպի նոր արկածներ,- ըսաւ Իշխանը ու փչեց
ծիրանափողը:

Ընկերները սկսան գլորուիլ լանջն ի վար: Այդ ընթացքին,
իրարու ձայն տուին.

-Ո՛ր ենք... ի՞նչ կը կատարուի... օգնեցէք... փրկեցէք մեզ...
հիմա կը գլորուինք ձորը... Սակայն լեռը այնքան թեք էր,
որ չկրցան կանգ առնել:

Յանկարծ հսկայ երիտասարդ մը կեցուց բոլորը:
Ընկերները, հաւաքելով իրենց ուժերը, փորձեցին հասկնալ
պատահածը՝ վախցած նայելով իրենց դիմաց կեցած հսկայ
երիտասարդին:

Շուրջը կենդանիներու ծայներ կը լսուէին:

-Շնորհակալ ենք, որ մեզի օգնեցիք, բայցդ ուք ղվ էք,-
հարցուց ժագը երիտասարդին:

Երիտասարդը զարմացած նայեցաւ անոնց ու առանց բան
մը ըսելու՝ արագ հեռացաւ:

-Ո՞վ է այս տարօրինակ երիտասարդը,- հարցուց Աննան
զարմացած.- Ինչ ալ մարզուած է ու գեղեցիկ:

Բոլորը իրենց շուրջը նայելով՝ արագ քալեցին դէպի
դիմացի քաղաքը: Մուտքին զարմանքէն քարացան. մեծ
իրարանցում էր:

Քանի մը զինուած տղամարդ, որոնց տեսքէն յայտնի
էր, որ հայեր չէին, ողջ քաղաքը տակնուվրայ ըրած էին:
Անոնց հետ եկած զօրքը այս ու այն տունէն կահկարասի կը
հանէր, բռնի ուժով կիներ ու աղջիկներ կը տանէր, կ'աւերէր
ճանապարհին յայտնուած ամէն բան: Այս ամէնը տեսնելով,
Ընկերները, վախցան:

-Տղա՛ք, բան մը ըսէք. ովքե՛ր են այս մարդիկը, ինչո՞ւ այսպէս
կը տանջեն հայերը,- հարցուց ժագը:

-Չեմ հասկնար, այս քաղաքը տէր չունի՞. քաղաքապետ
կամ...,- զարմացաւ Իշխանը:

-Իշխան, եթէ դուն չես հասկնար, մենք ինչպէ՞ս հասկնանք,-
ըսաւ Աննան:

Մայքը տեսողութիւնը լարեց ու ընկերներուն դառնալով
ըսաւ.

-Մէկ վայրկեան, ղվ է այն մարդը, որ ծայնը գլուխը առած
կու գայ: Տեսէ՞ք: Ինչ ալ բարձր ծայն ունի:

Նոյն տղամարդը մօտեցաւ կողոպտիչներուն ու պոռաց.

-Սպասեցէ՛ք, մի՛ սպաննէք, մի՛ կողոպտէք, եկէք խօսի՛նք:
Ինչ կ'ուզէք, ինչ պատահած է:

Կողոպտիչը, ոտքէն գլուխ նայելով իրեն մօտեցած
տղամարդուն, արհամարհանքով ըսաւ.

-Եկա՛՞ծ ենք մեր եօթը տարուան խարճը տանելու:

Բարձր ծայնով տղամարդու ձեռքին աղ ու հաց կար: Ան
դողալով ըսաւ.

-Բարճվ եկած էք մեր քաղաք, հիւրասիրուեցէ՛ք:

-Այս կողոպտիչներուն հագուստներէն յայտնի է, որ
մարցիներ են, ըսաւ Իշխանը:

Այդ ընթացքին, հայ տղամարդը լալով ու ծնկաչոք դեռ
կ'աղաչէր կողոպտիչին.

-Ինչ որ կ'ուզես՝ ա՛ն, տա՛ր, միայն թէ գթա՛ մեր խեղճ ու
թշուառ ազգին, մի՛ կոտորեր....

Ծուխն ու մուրը, կրակն ու արինը խառնուած էին իրարու. մարցի զինուորները անխնայ կը թալանէին հայերուն տուները:

Ժագը, շուրջի սարսափելի տեսարաններուն նայելով, յուսահատ դիմեց Մայքին.

-Մենք ինչ կրնանք ընել:

Յանկարծ անոնց կողքին յայտնուեցաւ հրաշք ձի մը:

-Թռէք, տղայք, շուտ...,- ըսաւ Իշխանը:

Տղաքը անմիջապէս թռան ձիուն վրայ: Իշխանը պոռաց.

-Քուռկիկ Ջալալի, մեզ հասցոր Դաւիթին քով:

Հրեղէն ձին բարձրացաւ երկինք:

-Ըսիր Դաւիթին քով,- Մայքը բարձր պոռալով հարցուց Իշխանին:

-Այո՛,- պոռաց Իշխանը:

-Ես տեսայ, թէ այդ տղամարդը քիչ առաջ այնպէս պոռաց, որ սարերը դղրդացին:

-Հիմա հասկցայ. անհաստատ Ձէնով Օհանն է,- ուրախացած ըսաւ Ժագը:

-Այո՛, Ձէնով Օհանն էր, իսկ այն գառնարած տղան ալ... Ես կը փշաքաղիմ, տղայք, չեմ կրնար հաւատալ... ան մեր Սասունցի Դաւիթն էր՝ մեր դիւցազնավէպին գլխաւոր

հերոսը...

Իսկ այդ ընթացքին, Քուռկիկ Ջալալին կայծակնային արագութեամբ կը սլանար լեռն ի վեր: Տղաները նայեցան վար, տեսան նախիրը, բայց Դաւիթը չկար:

-Ո՛ր է Դաւիթը, չկայ,- անհանգիստ հարցուց Մայքը ու առաջարկեց.- Մենք պէտք է շուտ զինք գտնենք ու քաղաք տանինք, քանի դեռ մարցիները Սասունն ու սասունցիները չեն ոչնչացուցած:

Ձին, քանի մը պտոյտ ընելէ ետք, իջաւ լեռան վրայ, որ, ըստ Իշխանի եզրակացութեան՝ Մարութայ լեռն էր:

Տղաները արագ ցատկեցին ձիէն եւ շուարած նայեցան իրենց շուրջը. Դաւիթը չկար, իսկ անոր նախիրը հանգիստ կ'արածէր: Անոնք քանի մը անգամ ձայն տուին, կանչեցին Դաւիթը, բայց ան չկար: Իշխանը լարեց լսողութիւնը. քլունգի, մուրճի ձայներ կը լսուէին:

-Կը լսէք, սարի կատարին շինարարութիւն կ'ընեն, եկէք այնտեղ երթանք,- առաջարկեց փոքրիկը:

-Բայց ինչ շինարարութիւն կրնայ ըլլալ սարին վրայ,- զարմացաւ Մայքը,- Պէտք չէ ժամանակ կորսնցնենք:

-Ասիկա Մարութայ սարն է, Մայք. չէ՞ որ այս սարին վրայ Դաւիթը վերանորոգեց է իր նախնիներուն կառուցած Տիրամօր վանքը,- ըսաւ Իշխանը եւ աւելցուց.-

Դաւիթը հիմա հաստատ այնտեղ է եւ շինարարներուն հետ վանքը կը պատեն:

Տղաները նայեցան իրենց շուրջը: Կանաչ խոտերու մէջ հանգիստ արածող Քուռկիկ Ջալալին օգնելու նշաններ ցոյց չէր տար, սակայն անոր թամբէն կախուած Թուր Կեծակին տեսնելով՝ տղաները մէկ անգամէն հասկցան իրենց ընելիքը: Անոնք վերցուցին թուրը, երեքով բռնեցին զայն եւ սուրալով հասան Մարութայ սարի կատարին:

* * *

Տղաները «Դաւիթ, Դաւիթ» պոռալով հասան վանքին քով:

Քլունգներու ձայները մէկ անգամէն դադրեցան, եւ Դաւիթը մօտեցաւ ընկերներուն.

-Կարծեմ, մենք մէկ անգամ արդէն հանդիպած ենք,- յիշելով ըսաւ Դաւիթը ու հարցուց,- Ինչ եղած է, ինչո՞ւ կը պոռաք, ո՞վ էք:

Իշխանը, յիշելով էպոսի տողերը, մէկ շունչով ըսաւ.

-«Կը թալանեն բովանդակ Սասուն.
Քառսուն բեռ ոսկի խարաջ կ'ուզին,
Քառսուն կոյս աղջիկ սիրուն, արմաղան,
Քառսուն կարճ կընիկ, որ երկանք աղան,
Քառսուն էլ երկար, որ ուղտեր բառնան,
Մըսրայ Մելիքին ղարաւաշ դառնան»:

Ասիկա լսելուն պէս, Դաւիթին աչքերը հուրով ու վրէժով լեցուեցան, ապա՝ մոնչաց.

-Այս ինչ կ'ըսէք. դիմացիր Սասուն: Մելիք, ես կու գամ արդէն:

Դաւիթը կատաղօրէն վազեց, տղաներն ալ՝ անոր ետեւէն:

* * *

Կողոպտիչները Ձէնով Օհանը անկիւն մը քաշած էին ու անոր տան ոսկիները կը չափէին, որ տանին: Օհանը կը խնդրէր հանգիստ ձգել իր հայրը, իր տոհմին ունեցուածքը, բայց անոնք, զէնքի սպառնալիքով՝ ոսկիները ագահաբար կը լեցնէին մեծ պարկերու մէջ: Ու յանկարծ, այդ պահուն, դրան շեմին յայտնուեցաւ Դաւիթը.

- Կորէք, անզգամ դուք Մըսրայ շունէր,
Պա չէք իմացեր դուք Սասնայ ծրոներ,
Մեռած կը կարծէք դուք մեզ, թէ՛ շրւաք,
Կ'ուզէք մեր երկիր դընէք խարջի տակ...

Այս ըսելով, Դաւիթը բարկացած, իր գերբնական ուժով ջարդեց կողոպտիչները: Մնացածները սարսափած դուրս վազեցին Օհանին տունէն:

Դաւիթը հետապնդեց զիրենք: Օգնութեան եկած Քուռկիկ Ջալալին իր թամբին առաւ Սասնայ հերոսը: Վերջինս, Թուր Կեծակին յաղթականօրէն պարզած, ահ ու սարսափ տարածելով՝ քաղաքէն դուրս հանեց Մըսրայ Մելիքին զօրքը: Ժողովուրդը ցնծութեան մէջ էր. ամէնուր գովք, փառաբանութիւն, օրհնութիւն:

Դաւիթը. Մարութայ սարի կատարէն. Թուր Կեծակին ձեռքին՝ պոռաց.

-Մելիք, Դաւիթ կու գայ՝ Սասունցի Դաւիթը...

Սարը առասպելական հերոսին ձայնէն դղրդաց, իսկ վայրկեաններ անց, ցնծացող ժողովուրդը լսեց Մելիքին սուկալի ոռնոցը: Սասունցին հանգիստ շունչ քաշեց. Սասունը ազատագրուեցաւ:

Տղաները ուրախացած ու ոգեւորուած փաթթուեցան իրարու.

-Ուռն, Սասունը ազատագրուեցաւ, Կեցցէ՛ հերոս Դաւիթը,-
բացագանչեցին միասին:

Յանկարծ Իշխանը սթափեցաւ ու դիմեց տղաներուն.

-Տղա՛ք, մեր երթալու ժամանակն է, իսկ ո՛ր են աղջիկները...
արագ շարժեցէք, թէ ոչ կը մնանք այստեղ:

Տղաները շնչակտուր հասան այնտեղ, ուր վերջին անգամ ձգած էին աղջիկները. բայց աղջիկները չկային:

-Մենք ընդամէնը քանի մը վայրկեան ունինք եթէ չհասցնենք,
կը մնանք այս դարուն մէջ...չե՛մ ուզեր,- դժգոհեցաւ Իշխանը:

Ահա աղջիկները յայտնուեցան: Նոյն պահուն, բոլորը ամուր իրարու ձեռք բռնեցին ու թռան:

Ընկերները յոգնած ու տանջուած յայտնուեցան ամրոցի յատակին:

Անոնք էլ յոգնած էին, էլ երջանիկ:

-Բայց ինչ ազդեցիկ էր Սասունցի Դաւիթը՝ մկանճուտ, թիկնեղ, գեղեցկադէմ, իսկական հերոս,- ըսաւ Աննան.- Ես հասցուցի զինք նկարել...

-Մեր Դաւիթը Մսրայ Մելիքին լաւ դաս տուաւ. ես հպարտ եմ մեր Դաւիթով,- ըսաւ Մերին:

-Ձէնով Օհանին ձայնը մինչեւ հիմա ականջներուս մէջ է,- ըսաւ Մայքը՝ ականջները սեղմելով:

- Ես կ'երթամ քնանալու:

Մինչ այդ ամրոցին մէջ լսուեցաւ ծերունիին ձայնը.

-Դուք այսօր հանդիպեցաք Մսրայ Մելիքին եւ տեսաք, թէ ինչպէս իր գօրքով կը կոտորէր մեր ժողովուրդը: Սակայն, հզօր Սասունցի Դաւիթը, իր քաջութեամբ ազատագրեց մեր երկիրը: Սասնայ ծռերը իրենց հայրենասիրութեամբ ու քաջութեամբ անմահացան մեր պատմութեան մէջ, դարձան երգ, դիւցազներգութիւն, ազգային խորհրդանիշ. եւ ուրեմն, բոլորդ հոգիով եղէք Սասնայ ծուռ, եղէք հայրենասէր, եղէք հայրենանուէր, քաջ ու անվախ, հպարտ ու անպարտ, եւ կը դառնաք նոր Դաւիթներ, նոր Մհերներ, հայոց անյաղթ նոր արծիւներ...

Ը. ՄԱՍ

Մէկ մատ պատուհանէն ներս թափանցած առաւօտեան արեւին շողը ինկաւ ուղիղ Իշխանի ճակատին: Ան նոյն պահուն թռաւ տեղէն եւ մէկ անգամէն ձայնեց ընկերներուն.

-Պատրաստ... դէպի յաջորդ փորձութիւն:

-Ձգէ քիչ մը քնանանք...,- ըսին ընկերները:

- Քնանալ չկայ, արագ,- պոռաց Իշխանը եւ փչեց ծիրանափողը:

Վայրկեաններու ընթացքին, ընկերները յայտնուեցան հին ու փոքր քաղաք յիշեցնող տարօրինակ տեղ մը. զինուած մարդիկ՝ ձիերով, սուրերով, նետ ու աղեղով, լայն ճակատով, պեխ ու մօրուքով:

Զօրավար մը՝ ձին հեծած, թուրը կապած, կը շրջէր զինուորականներու շարքերուն մէջ ու հրամաններ կու տար:

Ընկերները պահուրտեցան մեծ քարի մը ետեւ: Աննան կամաց մը գլուխը հանեց քարին ետեւէն, բայց վախէն ետ նստաւ տեղը:

-Ինչ եղաւ քեզի,- ըսաւ Մայքը:

-Կարծես սատանայ տեսած ըլլաս,- ըսաւ Ժագը:

-Այս կողմ կու գան,- վախցած ըսաւ Աննան եւ ամուր գոցեց աչքերը:

Յանկարծ, քարին ետեւէն սուր մը ճօճուելով իջաւ Մայքի ուսին: Ընկերները դանդաղ բարձրացան իրենց տեղէն. անոնց դիմաց կեցած էին մի քանի հսկայ զինուորականներ:

-Ահա՛ թէ ուր էք դուք. մենք ալ գիւղերով ինկած՝ ձեզ կը փնտռենք. ձեր վերջը եկած է,- ըսաւ անոնցմէ մէկը,- արագ, գացի՛նք:

-Ո՛ր, մե՛նք... դուք կը սխալիք... մենք բանէ մը լուր չունինք... մենք այստեղէն չենք... հիմա ամէն ինչ կը բացատրենք,- կմկմաց ժազը:

-Մենք լաւ գիտենք, որ դուք այստեղէն չէք: Քալեցէք, քանի սուրով չենք տարած,- հրամայեց զինուորականներէն մէկը:

-Հաճի՛՛ք,- լալով ըսաւ Աննան,- ձգեցէք մեզի:

-Աննա՛, մի՛ լար,- ըսաւ Իշխանը եւ բռնեց անոր ձեռքը:

Ժազն ու Մայքը պահ մը իրարու նայեցան:

Ընկերները վախցած շարունակեցին քալել:

-Սպարապէտ, ջեւանշիրներն արդէն մօտ են սահմանին,- ըսաւ զինուորականներէն մէկը:

Ընկերները լարուեցան:

-Սպարապէտ,- շշնջաց Մայքը ժազի ականջին,- ջեւանշիրները ովքեր են:

-Հին ժամանակ եղած է այդպիսի ցեղատեսակ, որ յաճախ յարձակած է Սիւնիքի վրայ,- բացատրեց ժազը:

-Ինչո՞ւ կեցաք, քալեցէք, այս կողմ եկէք, իսկ հիմա ներս մտէք ու ճիշդը պատմեցէք,- հրամայեցին զինուորականները՝ ընկերները հրելով:

Չանոնք տարին վրանի նմանող տեղ մը: Երբ ներս մտան, զարմանքէն քարացան. Այնտեղ նստած էր տղամարդ մը, որ մտահոգ կը նայէր առջեւը փռուած քարտէսին:

-Ուրկէ՞ կը յիշեմ այս մարդուն դէմքը,- կամացուկ մը ըսաւ Իշխանը:

Յանկարծ Աննան սկսաւ բարձրաձայն ու արագ-արագ խօսիլ.

-Մեզ ինչո՞ւ այստեղ բերած էք, դուք գիտէք, թէ մենք ովքեր ենք. ես, օրինակ, Գանատայէն եմ, ինքը՝ Լոս Անճելլոսէն, միւսը՝ Աւստրալիայէն, այն մէկը ...

Այդ պահուն զօրավարը բարձրացուց գլուխն ու զննող հայեացքով նայեցաւ ընկերներուն:

Երբ զօրավարին հայեացքը հանդիպեցաւ ժազին, վերջինս լայնաբերան ժպտաց:

-Իսկ հիմա ըսէ՛ք՝ որո՞նք փոխանցած էք այդ նամակը, զոր պիտի հասցնէիք Վախթանգ Վեցերորդին,- հարցուց զօրավարը:

-Վրաստանի թագաւորին... մե՛նք,- զարմացած հարցուց Մերին:

Զօրավարը տարօրինակ հայեացքով նայեցաւ ընկերներուն.

-Ինձի ըսած են, որ սուրհանդակս, ճանապարհին սպաննուելէն առաջ, այդ նամակը տուած է կողքի գիւղէն հինգ ընկերներու ու բացատրած, թէ ինչպէ՛ս պէտք է նամակը հասցնեն տիրոջ:

-Բայց այդ ընկերները մենք չենք,- զայրացած ըսաւ Մայքը:

-Յետոյ այդ նամակը ինկաւ մէկուն ձեռքը, յայտնուեցաւ դաւաճանի մը քով, եւ ջեւանշիր ցեղին խուժանները մեր զօրքերուն տեղը գիտցան, հիմա անոնք կու գան դէպի մեր սահմանները: Ես պէտք է գիտնամ, թէ ո՛վ է այդ դաւաճանը,- հաստատեց զօրավարը:

-Մենք այդ բոլորին հետ կապ չունինք, բայց...,- փորձեց խօսիլ ժազը:

-Լսեցէ՛ք, հերի՛ք է, հասկցէ՛ք, ասիկա շատ կարելոր է մեր երկրի անվտանգութեան համար: Կը հասկնա՞ք, թէ չէ...

Զօրավարը դեռ չէր հասցուցած ակարտել իր խօսքը, երբ շնչակտուր ներս մտաւ զինուորական մը.

-Բէկ... անոնք արդէն մօտեցած են...

-Բէկ,- զարմացած կրկնեց Իշխանը եւ հիացած նայեցաւ զօրավարին կողմը,- Լսեցի՞ք՝ Բէկ ըսաւ. ան Դաւիթ Բէկն է:

Լուրը ստանալուն պէս, Դաւիթ Բէկը արագ դուրս վազեց: Ընկերները եւս վազեցին անոր ետեւէն: Բակին մէջ բազմահազարանոց զօրքն էր, որուն առջեւ հսկայ ու ազդեցիկ զինուորական մը կեցած էր:

-Ես... ես յիշեցի՛, թէ ո՛վ է այս մարդը: Չե՛մ հաւատար, ան Մխիթար Սպարապետն է: Եթէ մեզի հետ զրուցողը Դաւիթ Բէկն էր, ուրեմն բակը կեցողն ալ Մխիթար սպարապետն է: Աստուած իմ, մենք կը գտնուինք... ասիկա ո՛ր դարն է, գիտունի՛կ,- դիմեց Մերին Իշխանին:

-Կարծեմ՝ տասնութերորդ դարն է, այո՛, եւ հիմա Սիւնիքի մէջ ենք. ասիկա անհաւատալի է,- ըսաւ Իշխանը:

-Ի զէ՛ն, ի մա՛րտ, քաջե՛ր, առա՛նջ, դէպի՛ յաղթանակ,- լսուեցաւ Դաւիթ Բէկին խրոխտ ու ոգեւորիչ ձայնը:

Բէկը հեծաւ իր ձին ու քամիի արագութեամբ սուրաց, իսկ անոր ետեւէն՝ մարտական կոչերով եւ սուրերը օդին մէջ ճօճելով սլացաւ զօրքը:

Ընկերները զարմացած կը հետեւէին այս տեսարանին, մինչեւ բոլոր զինուորները անցան:

-Եւ ի՞նչ,- հարցուց Մայքը:

-Կարծեմ, պէտք է գտնենք այդ նամակն ու դաւաճանը,- առաջարկեց ժազը:

-Բայց մենք ինչպէ՛ս կրնանք գիտնալ, թէ ո՛վ է դաւաճանը,- ընկերներուն հարցուց Մերին:

-Մենք չենք կրնար գիտնալ, բայց Իշխանը կը գիտնայ. չէ՛, Իշխան,- հարցուց Աննան:

-Չէ՛, իսկապէս չեմ գիտեր:

-Ի՞նչ կը նշանակէ՛ չեմ գիտեր,- զայրացած ըսաւ Մայքը:

Այսինքն՝ մենք այստեղ պիտի մնանք:

Նոյն պահուն լսուեցաւ Իշխանի գրպանին մէջ գտնուող հեռաձայնին ձայնը:

Իշխանը արագ կարդաց հաղորդագրութիւնը. «Դուք ունիք յուշման ընդամէնը մէկ հնարաւորութիւն եւ մի՛ մոռնաք՝ ձեզի մնաց ընդամէնը երկու ժամ»:

-Եւ ինչ է այդ հնարաւորութիւնը,- հարցուց ժագը:

-Կարծեմ, համացանցի միջոցով պէտք է գիտնանք, թէ ո՞վ էր այդ ժամանակուան դաւաճանը,- ըսաւ Իշխանը եւ սկսաւ գրել՝ այդ պահուն հրաշքով յայտնուած համացանցի որոնողական բաժնին մէջ:

Բոլորը լարուած կը սպասէին՝ ուշադրութեամբ հետեւելով Իշխանին:

-Չեմ հասկնար,- շփոթած ըսաւ Իշխանը: Այստեղ դաւաճաններու մասին բան չկայ:

-Իշխան, հաճիս, արագ գտիր. ես չեմ ուզեր ամբողջ կեանքս հոս անցընել,- աղաչեց Աննան:

-Մենք շատ քիչ ժամանակ ունինք. տնոր այստեղ հեռաձայնդ, ես կը գտնեմ,- զայրացած ըսաւ Մայքը եւ Իշխանին ձեռքէն փորձեց խլել հեռաձայնը: Երբ Իշխանը ետ քաշեց, իսկ Մայքը նորէն փորձեց խլել, հեռաձայնը անոր ձեռքէն գետին ինկաւ ու կոտրուեցաւ:

-Ինչ ըրիր,- բարկացած ըսաւ Մերին Մայքին:

-Կոտրուեցա՛մ,- հարցուց ժազը՝ ջղայնացած նայելով Մայքին:

-Բայց ես չէի ուզեր կոտրել,- կմկմալով ըսաւ Մայքը:

-Չէ կոտրուած, բայց անջատուած է. վերջ, կորսնցուցինք մեր միակ հնարաւորութիւնը: Եւ քնի պատճառովդ, քնի, քնի...,- պռռալով ըսաւ Աննան Մայքին:

-Համաձայն եմ Աննային հետ, մեղաւորը Մայքն է,- ըսաւ ժազը:

-Մելիք Բաղրին...,- ընկերներուն խօսակցութիւնը խորհրդաւոր ձայնով ընդհատեց Իշխանը,- Ես հասցուցի կարդալ այսպիսի տողեր՝ «Հաւատուրաց Մելիք Բաղր... ամրոց՝ Տաթեւի մօտ»:

Աննան ուրախացած գրկեց Իշխանը ու սեղմեց կուրծքին՝ գոչելով.

-Ապրիս, ապրիս: Երթանք Տաթեւ:

-Մէկ վայրկեան, նախ մենք չենք գիտեր, թէ ո՛ր ենք հիմա, եւ յետոյ՝ ո՛ր ալ ըլլանք, եթէ խօսքը Տաթեւի վանքին մասին է, ուրեմն այնտեղ հասնելու եւ ետ գալու համար երկու ժամ չէ, այլ քանի մը երկու ժամ պէտք է,- ըսաւ Իշխանը:

Միւսները շփոթած նայեցան իրարու:

-Ես հիմա կը գիտնամ, թէ մենք ուր կը գտնուինք,- ըսաւ Մերին ու վազելով մտաւ Դաւիթ Բէկին վրանը:

-Մերի, չէ՛, պէտք չէ՛, Մերի,- անոր ետեւէն պռռաց ժազը, բայց արդէն ուշ էր. Մերին ներս մտած էր: Քիչ մը հեռուէն ձայներ լսուեցան: Ընկերները շատ լարուեցան. դէպի Բէկին վրանը կ'ուղղուէին երեք զինուած մարդիկ:

-Պահուրտեցէ՛ք, արագ,- հրամայեց Մայքը:

Ընկերները արագ ենթարկուեցան:

-Հապա Մերի՛ն. անոնք մտան վրանը, Աստուած իմ, ի՛նչ պիտի ըլլայ հիմա,- սարսափահար ըսաւ Աննան:

-Պէտք է ներս մտնել ու փրկել Մերին,- առաջարկեց ժազը:

-Սպասեցէ՛ք, արդէն ուշ է, չենք կրնար,- յուսահատ ըսաւ Մայքը:

-Ես կ'երթամ,- համարձակ ըսաւ Իշխանը եւ փորձեց դուրս ելլել պահուրտած տեղէն, բայց Մայքը քաշեց զինք: Իշխանը քիթին բերնին ինկաւ գետին:

Մէյ մըն ալ անսպասելի յայտնուեցաւ Մերին.

-Մենք կը գտնուինք Շինուհայր աւանին մէջ: Այդ մարդիկ կը խօսէին, քարտէսին կը նայէին: Ի դէպ, մեր Դաւիթ Բէկը հիմա լաւ ջարդ կու տայ այդ ջեւանշիրներուն:

-Բայց դուն...,- զարմացած փորձեց խօսիլ ժազը:

-Ես մարզիկ եմ, մի՛ մոռնաք, անոր համար ալ կրցայ արագ դուրս փախչիլ,- ըսաւ Մերին:

-Տաթև պիտի երթանք,- Հարցուց Մայքը:

-Շանտ հեռու է,- դժգոհեցաւ Մերին,- Տեղը տեսած եմ քարտէսի վրայ... չենք կրնար, Մայք:

-Մէկ ու կէս ժամ մնաց,- մտահոգ ըսաւ Մայքը.- Արագընթաց շոգեկառքի պէտք ունինք, կամ ալ օդանաւի, կամ՝ թռչող գորգի, եւ քանի որ այդ բոլորը չկան....

Մայքին խօսքը կիսատ մնաց, տեղէ մը նետ մը սուրալով եկաւ եւ հողին մէջ խրուեցաւ:

Ընկերները ետ քաշուեցան:

-Մեզ կը նետահարեն: Արագ պահուրտեցէք,- պոռաց ժազը:

-Չէ՛, սպասեցէք, չեմ կարծեր, որ այդպէս է,- հանդարտեցուց Իշխանը եւ մօտենալով նետին՝ սկսաւ զննել զայն.- Ասիկա շատ հին նետ է՝ աւելի հին, քան այն ժամանակները, ուր մենք հիմա կը գտնուինք:

-Բայց ինչպէ՞ս գիտցար, կամ ատիկա ինչ կապ ունի,-

հարցուց Մայքը Իշխանին:

-Մայք, այս նետը մեզի իբրեւ օգնութիւն դրկուած է,- բացատրեց գիտունիկը, ապա դառնալով միւսներուն ըսաւ , - Նայեցէ՛ք, անիկա երեք թել ունի, իսկ ծայրն ալ երկաթ է: Ես հասկցայ, թէ ասիկա որոն նետը կրնայ ըլլալ. Կարծեմ, իրաքանջիր հայ պարտաւոր է ատիկա գիտնալ:

Բոլորը պահ մը նայեցան նետին, ապա նայեցան իրարու, եւ ամէն ինչ հասկցած՝ գրեթէ միաձայն ըսին.

-Հայկ Նահապետին նետը, որմով ան խոցեց Բելը:

Ժազը հողէն հանեց նետը ու ըսաւ.

-Եւ ասով ինչ պիտի ընենք:

-Եթէ այս պահուն անհրաժեշտ է նետի պէս սլանալ Տաթև եւ մեզի ուղարկուած է մեր Նահապետին ամենազօր նետը, կը նշանակէ անիկա պէտք է մեզի՝ պէտք եղած տեղը հասցնելու համար,- իր յայտնագործութենէն ուրախացած՝ ըսաւ Մերին:

-Հապա ինչո՞ւ չի հասցներ,- անհամբեր հարցուց ժազը:

-Ուրեմն պէտք է բան մը ընենք կամ հասկնանք, որպէսզի նետը գործէ,- ըսաւ Իշխանը:

-Եկէ՛ք յիշենք Հայկի ու Բելի մարտը. ինչ իրայատուկ բան ըրած էր Հայկը,- հարցուց Աննան միւսներուն:

-Անոր նետը ճեղքած է Բելի բոլոր զրահներն ու մարմինը,- ըսաւ Մայքը:

-Ուրի՛շ,- հարցուց Աննան:

-Ես գիտեմ, յիշեցի,- ըսաւ Ժագը:

-Ըսէ՛, Ժագ, շուտ, մենք ժամանակ չունինք,- ըսաւ Մերին:

-Խորենացին իր «Հայոց պատմութեան» մէջ կը նշէ, թէ մարտէն առաջ Հայկը ինչպէ՛ս դասաւորած է իր բանակը: Ան իր զօրքը կանգնեցուցած է եռանկիւնաձեւ: Զօրաշարքի այս ձեւը հնագոյններէն է համաշխարհային ռազմարուեստի պատմութեան մէջ:

-Ապրիս, կեցցես, Ժագ,- բացագանչեց Աննան եւ հրամայեց.
-Արագ, եռանկիւնաձեւ կեցէք եւ ամուր բռնեցէք նետը:

Աննայի հրամանէն ետք, բոլորը կեցան եռանկիւնաձեւ, ամուր բռնեցին նետը եւ սպասման մէջ գոցեցին իրենց աչքերը: Յանկարծ փոթորիկ բարձրացաւ: Ընկերները ճչացին եւ թռան երկինք:

-Աստուած իմ, մենք երկինքին մէջ ենք,- բացագանչեց Մերին:

-Մենք կը թռինք,- ւաւելցուց Աննան:

-Վար նայեցէք, ինչպիսի գեղեցկութիւն. Տաթեւն է,- հիացած ըսաւ Մերին:

-Կ'իջնենք... զգո՛յշ,- պոռաց Մայքը վայրէջքի պահուն:

* * *

Ընկերները դանդաղ ու անաղմուկ մտան բերդ, քալեցին

դէպի այն սենեակը, ուրկէ թոյլ լոյս մը կ'երեւէր: Ներսէն կը լսուէր երկու հոգիի խօսակցութիւնը:

-Դաւիթ Բէկը կ'ուզէ միաւորել հայկական ուժերը. մենք պէտք չէ թոյլ տանք, կը լսես, մելիք Բաղը,- կ'ըսէր խռպոտ ձայնով մէկը:

-Գիտեմ, բայց նման բան ընելու համար ան նախ պէտք է գրաւէ այս ամրոցը եւ սպաննէ զիս: Իսկ ան չի կրնար այդ մէկը ընել, որովհետեւ բան չի գիտեր իմ մասիս: Դաւիթ Բէկն ու Մխիթար Սպարապետը կը կարծեն, որ ես իրենց բարեկամն եմ...,- ըսաւ մելիք Բաղը:

-Ափսոսանքով ըսիր, մելիք: Անոնք չէն գիտեր, որ դուն հաւատքդ ուրացած ես,- մելիքին հարցուց խռպոտ ձայնով տղամարդը:

-Անոնք նոյնիսկ չեն գիտեր, որ թագաւորին ուղարկուած իրենց նամակը իրականութեան մէջ քովս է,- քմծիծաղով ըսաւ Մելիքը:

Իշխանը դարձաւ դէպի ընկերները.

-Գացինք, արագ. մենք պէտք է ասոր մասին յայտնենք Դաւիթ Բէկին: Ահա՛, թէ ո՛վ է դաւաճանը:

Ընկերները անմիջապէս վազեցին:

-Այս ինչ ձայներ կը լսուին դրան ետեւէն,- պոռաց մելիքը,- Ո՛ր էք, դռնապաններ, արագ բռնեցէք զիրենք, ամրոցին մէջ օտար մարդիկ կան:

Ընկերները կը շարունակէին շնչակտուր վազել, իսկ անոնց ետեւէն կը վազէին Մելիքի զինուած մարդիկ:

-Արագ...Աննա, տո՛ւր ձեռքդ, ժագ, դուն Մերիին օգնէ,-
ըսաւ Մայքը:

-Կը հասնիին, վազեցէք, աւելի արագ, -կը պոռար Իշխանը,
-վաաայ, առնէտ...

Յանկարծ Իշխանը սայթաքեցաւ, եւ անոր ակնոցը բաւական
հեռու ինկաւ: Ուր որ է, զինուած մարդիկ պիտի հասնէին
Իշխանին: Ընկերները անմիջապէս կեցան:

-Պէտք է երթանք, փրկենք Իշխանը. հիմա զինք կը բռնեն,-
առաջարկեց ժագը:

-Բայց, եթէ երթանք, մեզ ալ կը բռնեն,- ըսաւ Մայքը:

-Ես հիմա բան մը կ'ընեմ. ես շատ արագ կը հասնիմ,- ըսաւ
Մերին ու վազեց դէպի Իշխանը:

Մերին Իշխանը բարձրացուց գետնէն:

-Ակնոցս, Մերի,- տխուր ձայնով ըսաւ Իշխանը,- Ես առանց
ակնոցի բան չեմ տեսներ:

-Լսէ՛, անոնք կը հասնին մեր ետեւէն, ակնոցդ թող մնայ,-
ըսաւ Մերին:

-Չէ՛, չեմ կրնար, բան չեմ տեսներ,- պնդեց Իշխանը:

-Իշխան, հաճիս, թող ակնոցդ մնայ. անոնք արդէն կը
հասնին մեզի:

-Կեցէք, ովքեր էք... այս կողմ դարձէք,- ըսին զինուած
մարդիկը:

Իշխանն ու Մերին սարսափահար ետ նայեցան. անոնց
դիմաց կեցած էին սուրերով զինուած բարձրահասակ
մարդիկ: Ամրոցի մութ միջանցքին մէջ տղամարդիկ ալ
աւելի վախնալիք տեսք ունէին: Անոնք սուրերը պարզեցին
դէպի Մերին ու Իշխանը:

-Ովքեր էք, ինչո՞ւ յայտնուած էք այստեղ: Հո՞ս եկէք նայիմ,-
հրամայեց մարդոցմէ մէկը:

-Ո՛չ, հաճիս, մենք սխալմամբ եկանք, հիմա՛ կը հեռանանք,
- խոստացաւ Մերին:

-Դէպի բանտախոնց, այնտեղ ալ կը պարզենք՝ ով ինչո՞ւ
համար եկած է,- ըսաւ նոյն տղամարդը եւ նշան տուաւ միւս
զինեալներուն, որ բռնեն Մերին ու Իշխանը:

Նոյն պահուն, միջանցքին միւս ծայրէն հեռաձայններու
լապտերներու լոյսեր ուղղուեցան զինեալներու աչքերուն:
Անոնք իրար անցան, ձեռքերով գոցեցին իրենց աչքերը եւ
պոռացին.

-Այս ի՞նչ է, ի՞նչ լոյս է...

-Վազէ՛, Իշխան, վազէ՛, ես գտած եմ ակնոցդ,- բացագանչեց
Մերին:

Իշխանն ու Մերին արագ վազեցին դէպի ընկերները, եւ
բոլորը միասին թռան:

* * *

-Քանի մը վայրկեան մնաց,- երկնքէն վար նայելով ըսաւ
Աննան,- Պէտք է շուտ գտնենք կամ Դաւիթ Բէկը, կամ
Մխիթար սպարապետը:

-Ես կը տեսնեմ զինք, նայեցէք, այն կողմ, ինքն է, մեր Բէկը ինչ յոգնած է,- ըսաւ Իշխանը,- ես երջանիկ եմ, որ տեսայ զինք՝ մեր քաջ ու անվախ զօրավարը:

Ընկերները իջան Դաւիթ Բէկէն ոչ հեռու եւ արագ մօտեցան անոր:

-Դաւիթ Բէկ, զօրավար, մէկ վայրկեան կը տրամադրէք մեզի, մենք շատ կարեւոր բան ունինք ըսելու,- Ժագը դիմեց զօրավարին:

Բէկը սպասողական հայեացքով նայեցաւ անոնց ու ըսաւ.

-Ըսէք, կը լսեմ:

-Անոնք կ'ուզեն խանգարել հայկական ընդհանուր եւ միացեալ բանակ ստեղծելու ձեր ծրագիրը:

Իսկ այդ նամակը, զոր Դուք ուղարկած էիք վրաց արքային, անոնց քովն է,- ըսաւ Ժագը:

-Ես այդպէս ալ կը կասկածէի... Մխիթար սպարապետ, մօտեցէք, պատրաստեցէք զինուորները. մենք կ'երթանք դէպի Տաթեւ,- հրամայեց Բէկն ու առանց դառնալու ընկերներուն կողմը՝ հարցուց անոնց,- Իսկ դուք ուրկէ գիտցաք այս բոլորին մասին:

Պատասխան չստանալով՝ զօրավարը դարձաւ դէպի ընկերները, բայց անոնք այլեւս այնտեղ չէին:

Ան, զարմացած նայելով շուրջը, ըսաւ .-Այ քեզ հրաւիրէք... ասոնք Աստուծոյ հրեշտակներն էին, ինչ է...

* * *

-Դաւիթ Բէկն ալ տեսանք: Երբ վերադառնանք ԱՄՆ, անունս պիտի փոխեմ ու դարձնեմ Դաւիթ,- հպարտօրէն ըսաւ Մայքը, ամրոց մտնելու ժամանակ:

Յանկարծ լսուեցաւ ծանօթ ծերունիին ձայնը.

-Դաւիթ Բէկի, Մխիթար սպարապետի եւ նշանաւոր այլ իշխաններու շնորհիւ, տասնութերորդ դարը եղաւ ազգային-ազատագրական պայքարի մեր պատմութեան փառաւոր էջերէն մէկը: Տեսնո՞ւք, թէ ինչպէ՞ս թշնամին սարսափեցաւ, դաւաճանութիւնը բացայայտուեցաւ: Երբ թշնամին կը տեսնէ, որ մենք միասնական ենք՝ մէկ բռունցք, կը սարսափի. միասնութիւնը ո՛ւժ է, որ կը տանի դէպի յաղթանակ...

Թ. ՄԱՍ

...Լեռը կը ցնցուէր. կարծես ուր որ է մէջտեղէն պիտի ճեղքուի. Փոշիի ամպը պսակի պէս կախուած էր լեռան գլխուն եւ շուրջը գրեթէ բան չէր երեւեր: Վարէն արձակուած արկերը կը մխրճուէին լեռան լանջին, ուր ապաստանած էին մօտակայ վեց հայկական գիւղերու՝ Քեպուսիէի, Վաքըֆի, Խտրապէկի, Եօղունօլուխի, Հաճի Հապապլիի, Պիթիասի հայերուն մեծ մասը, որոնք ուխտած էին կռուիլ մինչեւ արեան վերջին կաթիլը եւ ջանձնուիլ թշնամիին, որուն 9000-ի հասնող կանոնաւոր բանակը կը կռուէր շուրջ 600 ռազմիկներու դէմ: Կանայք ու մեր հերոսները վրաններու մէջ էին, կ'օգնէին կռուողներուն:

Թնդանօթներու զարկերը կը սաստկանային, բայց պատասխանը չէր ուշանար: Հայերէն ոմանք կը կրակէին ինքնաշէն զէնքերով, ոմանք քարեր կը գլորէին թշնամիին գլխուն... աղմուկ, աղաղակ, արիւն ու կրակ, քաջաբար դիմակայելու հրամաններ, վիրաւորներու եւ մահացողներու խուլ տնքոցներ, կանանց ճիչ, ընկերներու լաց ու կոծ...

-Այս ինչ կը կատարուի, Աստուած իմ,- բացագանչեց Մերին,- Կարծես երկինքն ու երկիրը խառնուած են իրարու:

Ժագը մատնացոյց ըրաւ լեռան վարի հատուածը եւ պոռաց.

-Տեսէք, վարէն կը կրակեն... ինչքան թնդանօթներ կան այնտեղ:

-Սպասեցէք... մենք հիմա Մասիսի կատարին ենք, չեմ հասկնար,- շփոթած հարցուց Մայքը: Իշխանը իր սովորոյթին համաձայն շուրջը ուսումնասիրեց եւ հեռուն ջրային տարածութիւն մը նկատելով՝ դիմեց ընկերներուն.

-Այն կողմէն ծովը կ'երեւի... Աստուած իմ... Միջերկրական ծոփն է: Մէկ վայրկեան... եթէ Միջերկրական ծոփն է, ուրեմն՝ մենք այս պահուն հաւանաբար Մուսա Լեռան գագաթին ենք... պէտք է պարզել,- ըսաւ Իշխանը կզակը շոյելով:

-1915 թուական, Օգոստոս-Սեպտեմբեր: Հերոսամարտը այս թուականին եղած է ու տեւած 40 օր. ես կարդացած եմ աստրիացի գրող Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա Լեռան քառասուն օրը» գիրքը եւ այն ալ ինչպիսի՛ հետաքրքրութեամբ,- կարդացածը կարծես վերյիշելով՝ ըսաւ Աննան:

Մօտակայքէն զինուած ֆետայի մը անցաւ: Իշխանը հարցուց անոր.

-Կը ներէք, ասիկա Մուսա Լեռն է:

-Մէկ կ'ողմ քաշուիր, տղայ,- պոռաց ֆետային ու անցաւ. յետոյ, մէկ անգամէն ետ դարձաւ եւ զէնքը ուղղելով Իշխանին ու միւսներուն՝ ըսաւ.

-Բոլորիդ ձեռքերը վէր... առջեւէս քալեցէք:

Ընկերները սարսափած ենթարկուեցան անոր:

Լեռան շուրջը ստեղծուած լարուած իրավիճակը համեմատաբար հանգստացաւ: Երբեմն-երբեմն կը լսուէին միայն խուլ կրակոցներ:

Ֆետային ընկերները տարալից փոքրիկ վրան մը, ուր 4-5 զինուորական նստած կը խորհրդակցէին:

Անոնք բաւական ազդեցիկ տեսք ունէին իրենց ֆիտայական հագուուստներով:

-Հետախոյզներ բռնած եմ... հարցուփորձ կ'ընէին,-
հպարտութեամբ ըսաւ անձանօթ մարդը:

Մէջտեղ նստած տղամարդը ձեռքով նշան ըրաւ, որ զինուած ֆետային զէնքը իջեցնէ:

-Բայց մենք... մենք...,- փորձեց խօսիլ Մայքը:

-Լռէ՛,- պոռաց ներկաներէն մէկը:

-Ասոնք հիր գտար, Պետրոնս,- հարցուց նստածներէն ուրիշ մը:

-Մեծ քարափի կողմերն էին... երեւի եկած էին տեղը ուսումնասիրելու... այս փոքրիկը հարցուփորձ ըրաւ,- ըսաւ Պետրոսը՝ մատնացոյց ընելով Իշխանը:

-Բայց ասոնք երեխաներ են, Պետրոս... ասոնք չեն կրնար հետախոյզներ ըլլալ,- ըսաւ նստածներէն ուրիշ մը:

-Թշնամին ամէն ինչի ընդունակ է, Տիգրան, եւ հիմա ալ երեխաներու միջոցով կը փորձէ իր նպատակին հասնիլ,- ըսաւ Պետրոսը եւ ծուռ-ծուռ նայեցաւ ընկերներուն:

-Մենք հայեր ենք, եկած ենք այստեղ ձեզի օգնելու,- ըսաւ Աննան այլեւս չհամբերելով:

-Ճիշդ կ'ըսէ. մենք հայ ենք... իմ անունս ժագ է:

-Իսկ իմս՝ Մայք:

-Ես ձեզ կը ճանչնամ. դուք Մուսա Լերան փառապանծ հայորդիներն էք..., օրինակ՝ դուք Մովսէս Տէր Գալուստեանն էք ինքնապաշտպանական կռիւներուն զինուորական ղեկավարը, իսկ դուք դիմադրական շարժման կազմակերպիչ Եսայի Եաղուպեանն էք, ձեզմէ աջ գտնուող մարդը Տիգրան Անդրէասեանն է, իսկ մեզի այստեղ բերող ֆետային Պետրոս Տմլաքեանն է, որ չձգեց մէկ բառ ըսեմ:

Ֆետայիները սկսան կասկածով նայիլ ընկերներուն եւ զարմանալ անոնց այնքան բան գիտնալուն:

-Անոնք շատ լաւ հետախուզած են նաեւ մեզ,- ըսաւ Տմլաքեանը:

-Չէ, այդպէս չէ, ազնիւ խօսք, մենք կ'ուզենք օգնել ձեզի,-

փորձեց բացատրել Մայքը:

Նոյն պահուն հզօր դորդիւն մը լսուեցաւ վարէն Եաղուպեանը անմիջապէս հրամայեց,- Պառկի՛լ...

Բոլորը նետուեցան գետին. ժագը իր մարմինով ծածկեց Մերին, Մայքն ալ Աննան պաշտպանեց: Երբ վտանգը անցաւ, ֆետայիները ոտքի ելան եւ սկսան արագ լիցքաւորել հրացանները:

-Տղայք, առանց իմ ետեւէս... մենք ասոնց պատասխանը պիտի տանք,- պոռաց Եաղուպեանը, որմէ ետք զինակիցները կազմ ու պատրաստ հետեւեցան անոր:

Տղաքը աղջիկները տեղաւորեցին վրաններէն մէկուն մէջ, այնտեղ ուր պատսպարուած էին կանայք, իսկ իրենք գացին ֆետայիներուն հետ կռուելու: Անոնք վազելով հասան Եաղուպեանի խումբին:

-Խմբապետ, մենք ալ կ'ուզենք կռուիլ,- դիմեց Մայքը Եաղուպեանին:

-Շուտ գացէ՛ք դէպի վրանները, այստեղ շատ վտանգաւոր է,- սաստեց Եաղուպեանը:

-Հաճի՛ս, զէնք տուր մեզի... մենք կ'ուզենք օգնել ձեզի,- խնդրեց ժագը:

-Կը մեծնաք, կրակել կը սորվիք, իսկ հիմա գացէ՛ք այստեղէն, հոս մնալը վտանգաւոր է ձեզի համար,- բարի ժպիտով յորդորեց Եաղուպեանը:

Այդ պահուն Մայքը տարօրինակ բան, նկատեց եւ ճարպիկ

շարժումով մը խլեց ֆետայիներէն մէկուն զէնքը եւ կրակեց ժայռաբեկորներէն մէկուն ուղղութեամբ: Կրակելուն պէս, մէկը ոռնալով գլորեցաւ դէպի անդունդ:

-Շեշտակի՛ կրակոց... բայց ինչպէ՛ս զինք նկատեցիր,- զարմացած հարցուց Եաղուպեանը Մայքին:

-Ձեզի հետ խօսելու ընթացքին, ես հեռուն սեւ բան մը նկատեցի, յետոյ ուշադիր նայելով հասկցայ, որ մարդկային գլուխ է, քանի որ սկսաւ զգոյշ շարժիլ, իսկ երբ քիչ մըն ալ առջեւ եկաւ տեսայ, որ զէնքը ուղղեց ձեր կողմը, հասկցայ, որ ան թշնամի է:

-Ապրի՛ս, տղաս, փաստօրէն դիպուկ կը կրակես, աչքդ ալ սուր է,- ըսաւ Եաղուպեանը Մայքին: -Չէ՛, դուն իրօք հետախոյզ ես, ճիշդ կռահած էի,- կատակեց Տմլաքեանը: Բոլորը սկսան խնդալ:

-Այո՛, Տմլաքեան՛, իրենք իսկապէս հետախոյզներ են, բայց մե՛ր հետախոյզները. տեսա՛ր, ինչպէս իր սուր աչքերով նկատեց թշնամին,- ըսաւ Եաղուպեանը՝ նայելով Մայքին:

Տմլաքեանը ձեռքը դրաւ Մայքի ուսին ու ըսաւ,- Տղա՛ս, հակառակ անոր, որ ֆետայիները իրարու շնորհակալութիւն յայտնելու սովորութիւն չունին, բայց ես բացառութիւն կ'ընեմ քեզի համար. շնորհակալ եմ, դուն կեանքս փրկեցիր:

Մայքը զգացուեցաւ ֆետայիին այս խօսքերէն եւ ամուր սեղմեց անոր ձեռքը:

-Տղա՛ք, զգոյ՛շ եղէք, այս տղաներուն զէնքեր բաժնեցէք: Այսօր կ'ըլլայ ձեր մարտական մկրտութեան օրը,- ըսաւ Իսկենտերեանը՝ զէնքերը բաժնելով:

-Բայց մենք շատ ճակատամարտերու մասնակցած ենք, գիտէ՞ք... Տիգրան Մեծի, Վարդան Մամիկոնեանի հետ կռուած ենք,- հպարտանալով ըսաւ Ժագը: Չհաւատալով՝ բոլորը սկսան բարձրաձայն խնդալ:

-Վարէն նորէն ձայն լսուեցաւ, զօրքի տեղաշարժ կայ. թուրքերը նոր ուժեր կը կեդրոնացնեն,- մտահոգ ըսաւ Եաղուպեանը:

-Նախ մենք թշնամիին 5000 հոգիէ բաղկացած կանոնաւոր բանակը ջախջախեցինք, յետոյ՝ 9000-ի. անոնցմէ հազարաւորները սպաննուեցան, իսկ մեր 600 կռուողներէն շատ քիչերը զոհուեցան: Հիմա պէտք է շարունակենք նոյն ոգիով ու նոյն քաջութեամբ կռուիլ, մանաւանդ որ արդէն մեզի միացած են եւս երեք քաջեր,- ոգեւորուած ըսաւ Իսկենտերեանը:

Թշնամին սկսաւ անկանոն կրակել լեռան ուղղութեամբ: Ռումբերը լեռան տարբեր կողմերը կ'իյնային, փամփուշտները այս ու այն կողմ կը սուրային. թշնամին կը փորձէր ճեղքել հայերու պաշտպանութեան գիծը, բայց հզօր դիմադրութեան հանդիպելով՝ մեծաթիւ զոհեր կու տար ու կը նահանջէր:

Կատաղի ու յամառ մարտեր էին: Եաղուպեանը տարբեր խումբերու բաժնաձէրի իրոզազմիկները, որոնք պէտք է կռուէին լեռան տարբեր դիրքերէն եւ միաժամանակ ապահովէին անպաշտպան կանանց անվտանգութիւնը: Մարտերը աւելի ու աւելի կը թէժանային: Վարէն արձակուած ռումբ մը ինկաւ վրաններուն եւ հիւղակներուն վրայ՝ այնտեղ, ուր ապաստանած էին կանայք եւ ուժգին պայթեցաւ՝ աւերելով ողջ շրջակայքը:

Կռուող տղամարդիկ պահ մը քարացան:

-Մեր կանայք, մեր ընկերները կրակի բաժին դարձան,- ըսաւ Տիգրանը, որմէ ետք ֆետայիներու խումբ մը սկսաւ խենթի պէս վազել քանդուած վրաններուն կողմը, իսկ միւս խումբը հերոսաբար շարունակեց դիմադրութիւնը: Մայքը կը շարունակէր կռուիլ Եաղուպեանի խումբին հետ, իսկ Իշխանն ու ժագը միւս խումբին հետ վազելով հասան այնտեղ, ուր քիչ առաջ կանգնեցուած էին վրանները: Տարածքին մէջ կենդանի շունչ չկար: Անոնք յուսահատ հայեացքներով իրարու նայեցան:

Յանկարծ յայտնուեցան Աննան ու Մերին:

-Մենք ճիշդ ենք... չէ՛, աւելի ճիշդը մենք բոլորս ողջ ենք,- պոռաց Աննան:

-Հանգիստ եղէք. ձեր ընտանիքները այնտեղ են՝ լերան միւս կողմը, բաւական ապահով տեղ մը,- հանգստացուց Մերին եւ մատով ցոյց տուաւ անոնց գտնուելու վայրը:

Տղամարդիկ վազեցին դէպի նշուած վայրը, իսկ ժագն ու Իշխանը մնացին աղջիկներուն քով:

-Այդ ինչպէ՛ս տեղափոխուեցաք լերան հակառակ կողմը,- հարցուց ժագը աղջիկներուն:

-Երբ մարտը դարձաւ շատ աւելի կատաղի, իսկ ռումբերը սկսան վրաններուն քով իյնալ, մենք հասկցանք, որ վտանգը շատ մօտ է. Մերին ու ես արագ կազմակերպեցինք բոլորին տեղափոխութիւնը դէպի լերան անվտանգ կողմը,- ըսաւ Աննան:

-Այնպէս չէ, որ միայն դուք կրնաք հերոսներ ըլլալ,- ժպտալով ըսաւ Մերին:

-Ապրի՛ք դուք,- ըսաւ Իշխանը աղջիկներուն եւ դարձաւ ժագին,- ժագ, մենք ալ երթանք, իսկ դուք աղջիկներ գացէք միւսներուն քով:

* * *

...Երեք ժամ տեւող ծանր մարտերէն ետք, թշնամին հասկցաւ, որ զէնքի ուժով լեռը գրաւելը գրեթէ անհնար է եւ ստիպուած փոխեց մարտավարութիւնը. 15.000 զօրքով շրջափակեց լեռը եւ որոշեց սովի մատնել լեռներուն մէջ ապաստանած հայերը:

Եաղուպեանը զինակիցներուն հետ նստաւ խորհրդակցութեան: Ան շատ մտահոգ էր ու անտրամադիր: Երկար մտածելէ ետք, վերջապէս սկսաւ խօսիլ.

-Թշնամին որոշած է սեղմել օղակը եւ մեզ սովի մատնել. մեր ուտելիքը գրեթէ կը սպառի, փամփուշտները՝ նոյնպէս. երկար չենք կրնար դիմադրել, պէտք է ելք գտնենք: Ես երկար մտածեցի եւ որոշեցի մեր ընելիքը. մենք կը շարունակենք դիմադրողական պայքարը եւ անձնատուր չենք ըլլար, իսկ կանայք ու աղջիկները թող խաչով դրօշակ գործեն ու ամրացնեն լերան վրայ, որպէսզի այս կողմերէն անցնող նաւերը տեսնեն, որ քրիստոնեաները վտանգի մէջ են եւ օգնեն մեզի: Միայն այդ ճանապարհով կրնանք փրկուիլ:

Կանայք արագ անցան գործի: Պէտք էր տեսնել, թէ Աննան ու Մերին ինչպիսի՛ եռանդով կ'օգնէին անոնց: Կարճ ժամանակ անց դրօշակը պատրաստ էր եւ տղամարդոց ուժերով ամրացուեցաւ լերան վրայ, նաւերուն համար

տեսանելի վայր մը:

Մեր հերոսներն ալ իրենց հերթին նստան խորհրդակցութեան:

-Այսպէս սպասելով բանի մը չենք հասնիր, իսկ եթէ նաւերը ուշանան, խեղճ ժողովուրդը կը կոտորուի: Պէտք է բան մը ընենք,- ըսաւ Մայքը:

-Զմոռնանք նաեւ մեր ժամանակին մասին,- յիշեցուց Մերին:

-Կարծեմ պէտք է ծով հասնինք, նաւ գտնենք եւ արագ ուղղորդենք այստեղ. այդ է մեր առաքելութիւնը,- ըսաւ Իշխանը:

-Բայց ինչպէս,- հարցուց ժագը:

Իշխանը յանկարծ վազեց, միւսներն ալ հետեւեցան անոր: Յետոյ բոլորով բան մը որոշեցին եւ սկսան կամաց, գաղտագողի լեռնէն իջնել՝ դէպի թշնամիին զօրակայնը: Երբ բաւական մօտեցած էին, Իշխանը հեռացաւ խումբէն եւ կամաց մը մօտեցաւ թնդանօթներէն մէկուն, իսկ միւսները թուփերու:

մէջ պահուրտած կը հետեւէին անոր: Յանկարծ ան ծոցէն սրուակ մը հանեց եւ վայրկենապէս մտաւ թնդանօթի փողին մէջ: Քանի մը ակնթարթ ետք՝ ան ձեռքով նշան ըրաւ ընկերներուն, որոնք արագ մօտեցան Իշխանին եւ անոր օրինակով բարձրացան ու մտան փողին մէջ:

-Իշխան, հաստատ անվտանգ ենք,- հարցուց Աննան վախով:

-Հաստատ... ես Մշոյ դաշտի մանանայ լեցուցած եմ ռումբին վրայ: Մանանան՝ քաղցրահամ նիւթ է եւ աստուածային կերակուր: Ժողովուրդը զայն անուանած է «Սուրբ Կարապետի հալվա», մեր անմահական մանանան պիտի չէզոքացնէ ռումբին վտանգը, եւ ռումբը մեզի համար միայն փոխադրամիջոց պիտի ըլլայ,- ընկերները հանգստացնելով ըսաւ Իշխանը,- Հիմա սպասենք, որ կրակեն:

-Հէյ, դեռ ինչքան պիտի սպասենք,- դժգոհեցաւ ժագը:

-Անկանոն ձայներ հանէ, ժագ. պէտք է արագ շարժինք,- յորդորեց Իշխանը:

Վերջինս փողին մէջէն սկսաւ տարօրինակ ձայներ հանել՝ թուրքերուն ուշադրութիւնը գրաւելու:

-Մօտակայքը կեաւորներ կան, փաշա՛,- լսուեցաւ թուրք զինուորներէն մէկուն ձայնը:

-Ապրիշ... գնա՛ շուտ ոչնչացուր զիրենք... կրակ,- պոռաց փաշան, որմէ ետք զինուորը եկաւ այն հրանօթին քով, որուն փողին մէջ տեղաւորուած էին մեր հերոսները, եւ կրակեց: Փողէն բոցեր արձակելով եւ ուժգին թափով դուրս թռաւ ռումբը՝ մեր հինգ հերոսներով:

Արձակուած ռումբը սկսաւ մեծ արագութեամբ սլանալ օդին մէջ:

-Կեցցէ՛ Իշխանը,- պոռացին ընկերները:

-Կապեցէ՛ք ամրագօտիները, մենք կը թռչինք,- կատակեց ժագը:

Ընկերները բացաժ էին իրենց թեւերը եւ ոռւմբին վրայ նստած հաճելիօրէն կը ճախրէին օդին մէջ: Ռումբը ուժգնութեամբ անցաւ նաեւ լերան վրայէն եւ յայտնուեցաւ բաց ծովուն վրայ՝ սլանալով քամիին արագութեամբ: Վերէն կը տեսնէին Միջերկրական ծովը, երբ յանկարծ Աննան մատը պարզեց ու պռռաց.

-Նա՛ւ, նա՛ւ կը տեսնեմ... այնտեղ է:

-Ասիկա «Կիշն»ն է, ֆրանսացիներուն նաւը,- ըսաւ Իշխանը,- Պատրաստուեցէք վայրէջքի:

Ընկերները իրարու ձեռք բռնեցին եւ բաժնուելով ոռւմբէն՝ անոր վրայէն ուղիղ թռան նաւուն վրայ:

Երբ ընկերները ինկած տեղերէն ոտքի կեցան, անոնց մօտեցաւ տղամարդ մը, որ կարծես նաւապետն էր, եւ սկսաւ ֆրանսերէն բաներ հարցնել: Ընկերները չհասկցան, փորձեցին անգլերէն հաղորդակցիլ, բայց այս անգամ ալ նաւապետը չհասկցաւ: Անոնք անկանոն նետուեցան իրարու վրայ՝ փոքրիկ բլուր մը կազմելով, իսկ Մերին իր հագուստէն փոքրիկ ճերմակ երիզ մը կտրեց, թռակազմուած «բլուրին» վրայ եւ երիզը ձեռքին սկսաւ թափահարել՝ նաւապետին հասկցնելով իրենց նպատակը: Նաւապետը ժպտաց եւ բթամատով նշան ըրաւ, որ ամէն ինչ հասկցաւ:

Նաւը ալիքները ճեղքելով սկսաւ արագ սուրալ: Քանի մը վայրկեանէն, նաւապետը անձամբ իր աչքերով տեսաւ լերան վրայ ամրացուած կարմիր խաչով ճերմակ դրօշակը:

-Նաւը, նաւը,- երջանկութենէն կը պոռային լերան բնակիչները: Մարդիկ այս ու այն կողմ վազելով կը փորձէին գրաւել նաւուն ուշադրութիւնը: Շուտով նաւը մօտեցաւ լերան եւ խարիսխ նետեց մօտակայքը գտնուող ցամաքին:

Այս ընթացքին, թուրքերը եւս քանի մը փորձ եւս կատարեցին՝ բռնի ուժով լեռը գրաւելու, բայց չյաջողեցան: Հայու ոգին անկոտրում էր: Խմբապետ Եաղուպեանը քայլերը ուղղեց դէպի նաւը: Ընկերները նաւէն իջան եւ վազելով գացին, միացան ժողովուրդին՝ համեստօրէն չխօսելով իրենց գործած քաջագործութեան մասին:

Կանայք, ընկերները, ռազմիկները եւ անոնց հետ մեր հերոսները անհամբեր կը սպասէին նաւէն վերադարձող Եաղուպեանին, որ գացած էր բանակցելու նաւու հրամանատարութեան հետ, թէ արդեօք իրենք պատրաստ են տեղափոխելու լերան բնակիչները:

-Հրամանատար, բան մը ըսէք,- անհանգիստ ըսաւ Մերին այն պահուն, երբ Եաղուպեանը նոր մօտեցած էր իրենց:

-Համաձայնեցան... մենք իրենց հետ պիտի երթանք: Եգիպտոս կ'երթան, Փոր-Սայիտի կողմերը,- ըսաւ Եաղուպեանը: Բոլորը ուրախացան. մարդիկ լալով կ'ողջագուրուէին:

-Մենք փրկուած ենք, կը բացագանչէին բոլորը...

-Նախ կանայք ու ընկերները թող բարձրանան նաւ, յետոյ՝ տղամարդիկ,- հրահանգեց Եաղուպեանը:

Շուտով քանի մը նաւեր եւս եկան կանգ առին «Կիշեն»ի կողքը եւ իրենք ալ պատրաստակամութիւն յայտնեցին ընդունելու փախստականները:

Ինչպէս հրամայեց Եաղուպեանը, նախ նաւ բարձրացան կանայք: Քանի մը վայրկեանէն բոլորը արդէն տախտակամածին վրայ էին: Նաւերը հեռացան ափէն: Եաղուպեանը Մուսա Լերան նայելով ըսաւ,- Մնաս բարով, պապենական Կիլիկիա, մնաս բարով մեր Մուսա Լեռ: Դուն մեր պաշտպանութեան վահանը եղար ու փրկեցիր մեզ: Ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ 1,5 միլիոն հայեր զոհուեցան, իսկ մենք փրկուեցանք...

-Դուք բոլորդ հերոսներ էք, բոլորդ... ըսաւ Եաղուպեանը

-Ընկերներ, մենք ժամանակ չունինք... բռնեցէք իրարու ձեռք, շնուտ, շնուտ, թռանք,- ըսաւ Աննան: Բոլորը անմիջապէս յայտնուեցան օդին մէջ:

-Հէյ, այդ ո՞ր,- անոնց ետեւէն կանչեց Տմլաքեանը:

-Մենք պետք է այդ թուրքերուն լա՛ւ դաս տանք,- լսուեցաւ ժազին ձայնը:

-Մնա՛ք բարով, ձեզ բարի՛ ճանապարհ,- պոռագին մեր հերոսները երկինքէն ու անհետացան:

* * *

Ամրոց հասած ընկերները քնացան, առաւօտեան ուրախ արթնցան ու պատմեցին իրենց երազները:

-Ընկերներ, երա՛զ տեսայ,- ըսաւ ժազը ու շարունակեց,- իբրեւ թէ Նեմրուժ լեռան վրայ կատաղի կը կռուէի Աղբիւր Սերոբի ու Սօսէ մայրիկի կողքին: Զօրավար Անդրանիկի 25-27 հոգինոց խումբին հետ յանկարծ յայտնուեցայ Մշոյ Սուրբ Առաքելոց վանքին մէջ, որ պաշարուած էր թուրք Ալի փաշայի զօրախումբին կողմէն: Բայց գիշերը ճերմակ սաւաններով փաթթուած՝ ճեղքեցինք թշնամիին պաշարումը եւ հեռացանք...1901 թուականն էր... ի՛նչ երազ էր...

-Ընկերներ, ես ալ երազ տեսայ. Գէորգ Զաւուշը իր խումբով քաջաբար կը կռուէր Սուլուխի կամուրջին քով: 1904 թուականն էր, Մայիս 27: Մշոյ դաշտին ու Սասունի մէջ կռուող մեր միւս ֆետայիները թուրքերուն դէմ մեծ յաղթանակներ կը տանէին: Երազիս մէջ առաջին հայդուկապետ Արաբօն էր, Մախլուօ զօրավարը, Սեբաստացի Մուրատը, Հրայր Դժոխքը, Նիկոլ Դումանը, Քեռին ու անթիւ-անհամար հերոս ֆետայիներ:

Մերին ալ իր երազը պատմեց.

-Ես ալ, ես ալ երազ տեսայ. սպարապետ Նժդեհը տեսայ,

թուրքերուն դէմ կը կռուէր: 1919-1921 թուականներն էին, իր հռչակած Լեռնահայաստան-Սիւնիքի, Զանգեզուրի մէջ կը մարտնչէր խորհրդային կարմիր բանակին դէմ: Նժդեհի շնորհիւ Սիւնիքը մնաց Հայաստանի կազմին մէջ:

Մայքը զարմացած նայեցաւ ընկերներուն ու ըսաւ.

-Չէք հաւատար: Ես ալ Դրաստամատ Կանայեանը՝ մեր զօրավար Դրօն: Երազիս մէջ Բաշ-Ապարանի հերոսամարտն էր, որ մղուած է 1918 թուականի Մայիս 23-27: Մեր ժողովուրդին համար այդ օրհասական պահուն, Դրօն կրցաւ ջախջախել թշնամիին դէպի Երեւան ուղղուող 13 հազարանոց զօրքը:

Բոլորը զարմացած էին իրենց տեսած հերոսական դրուագներով լի երազներէն: Իշխանը լսեց բոլորին ըսածները եւ հիացած բացագանչեց.

-Աշխատեցա՛ւ:

-Ի՛նչը,- Իշխանին հարցուցին ընկերները:

-Ծրագիրս,- ըսաւ փոքրիկ գիտունիկը ու ամէն ինչ պատմեց,- Ես ձեր բարձերուն տակ ազգային, հայրենասիրական բովանդակութեամբ գիրքեր դրած էի, որպէսզի դուք նոյնիսկ քնացած ժամանակ, երազի մէջ, շարունակէք տեսնել, ծանօթանալ մեր պատմութեան հերոսական էջերուն:

Ընկերները զարմացած իրարու նայեցան, անմիջապէս բարձրացուցին իրենց բարձերը, որոնց տակ գտան «Ռանչպարներու կանչը», «Խոտտետան», «Անդրանիկ», «Սպարապետ Նժդեհ», «Դրօ» հայրենասիրական գիրքերը:

Ամրոցը լուսաւորուեցաւ, եւ երեւեցաւ ծանօթ ծերունին:

-Մուսա Լերան հերոսամարտը հայ ինքնապաշտպանական ռազմարուեստի փառահեղօրինակ է: Շրջափակման դժուար կացութեան մէջ, մուսալեռացիները կը կռուէին միասնական, հերոսաբար եւ երդուած էին ջանձնուիլ թշնամիին: Տարիներ անց, մուսալեռացիները բռնագաղթուեցան եւ Լիբանանի մէջ հիմնեցին Այնճար հայաւանը:

Ձեր նախնիները եւս այդ ճանապարհը անցած են, եւ ճակատագրի բերումով դուք ծնած էք օտար հողի վրայ, հայրենիքէն դուրս: Իսկ օտար միջավայրի մէջ հայ մնալն ու հայապահպանութիւնը կարելոր է: Հայ մնալու համար պէտք է նախ լաւ գիտնանք ու ճանչնանք հայոց պատմութիւնը, մեր ծագումն ու մեր նախնիներու անցած ճանապարհը, խօսինք ու գրենք հայերէն, պահենք մեր ասանդոյթներն ու սովորոյթները, մեր ազգային նկարագիրը, յաճախ այցի երթանք Հայաստան եւ ծանօթանանք մեր մշակոյթին:

Ես կը հաւատամ, որ մօտ ապագային աշխարհասփիւռ հայերը պիտի վերադառնան Հայաստան, եւ գեղեցիկ օր մըն ալ մեր երկիրը դարձեալ ծովէ ծով պիտի դառնայ...

Ըսաւ ծերունին ու անհետացաւ:

Ժ. ՄԱՍ

Իշխանը ծիրանափողի հնչիւններով սթափեցուց ընկերները.

-Կ'ուշանանք... դէպի նոր արկածներ...

Իսկ Աննան միայն հասցուց ըսել. -Ա՛խ, ինչ լաւ էր, ինչ լաւ քնացած էի ծաղիկներու մէջ... կարծես հեքիաթի մէջ ըլլայի...

* * *

Մութ ու մռայլ երկաթուղիի կայարանը յանկարծ աշխուժացաւ: Մարդիկ վախցած, իրար անցած սկսան այստեղ-այնտեղ փախչիլ. կը լսուէին գոռում-գոչիւններ, սարսափահար ճիչեր:

Մեր հերոսները արագ մտան մօտիկ շոգեկառքերէն մէկը եւ փորձեցին հասկնալ, թէ ո՛ր ինկած են եւ ինչ կը կատարուի այդտեղ:

Թրքերէն խօսող զինուած մարդիկ ուրախ գոչիւններով, բարձր վանկարկումներով գրաւեցին կայարանը:

-Թուրքերն են, պէտք է այստեղէն փախչինք,- ըսաւ Աննան:

-Շոգեկառքէն դուրս չելլէք,- հրամայեց Մայքը:

Նոյն պահուն շոգեկառքը տեղէն առանձնացաւ եւ սկսաւ մեծ արագութեամբ սլանալ:

Թուրքերը սկսան կրակել հեռացող շոգեկառքին ետեւէն:

-Հիմա կը հասնին, Տէր Աստուած, ես կը վախնամ,- ըսաւ Մերին ու ձեռքերով պահեց գլուխը:

-Արաքս,- տեղ մը գրուածը կարդալով՝ շնջաց ժագը,- Այս կայարանին անունը Արաքս է:

-Արաքս,- շուրջը նայելով՝ միտքերու մէջ ինկաւ Իշխանը,- Այս անունը կը յուշէ, որ ասիկա Ալեքսանդրապոլ-Երեւան երկաթուղին է, ու մենք կը գտնուինք Արարատեան դաշտին մէջ:

Յանկարծ շոգեկառքը վերածուեցաւ ժամանակակից մեքենայի, ու քանի մը վայրկեան անց, անոնք յայտնուեցան եկեղեցիի մը բակը:

Ընկերները դանդաղ մօտեցան եկեղեցւոյ դրան ու քարացան. այնտեղէն կարելոր խօսակցութիւն մը կը լսուէր:

Ջօրավարի ուսադիրներով տղամարդը իր կողքը կեցած ուրիշ տղամարդու մը հետ կը փորձէր համոզել կաթողիկոսը, որ ան տեղափոխուի Սեւանայ լիճի շրջան.

-Կը խնդրենք, ձեր ու ողջ ազգին անվտանգութեան համար՝ պէտք է տեղափոխուիք այնտեղ:

-Ո՛չ,- կտրուկ մերժեց կաթողիկոսը,- Եթէ հայկական ուժերը

ի վիճակի չեն պաշտպանելու այս սրբազան վայրը, ուրեմն ես կը պաշտպանեմ եւ հո՛գ չէ, թէ կը զոհուիմ հազարամեայ տաճարի շեմին: Ես քեզմէ նման առաջարկ չէի սպասեր, զօրավար Սիլիկեան:

-Սիլիկեան,- զարմացաւ Իշխանը ու լայն բանալով աչքերը՝ ընկերներուն ըսաւ,- Այն մարդը զօրավար Սիլիկեանն է:

-Ե՛ւ, մենք հիմա ո՛ր ենք,- հարցուց Աննան:

-Կարծեմ՝ էջմիածին,- պատասխանեց Իշխանը:

-Եթէ այն մարդը Սիլիկեանն է, ուրեմն կաթողիկոսն ալ Գէորգ է.-ն է,- ըսաւ ժագը:

-Եթէ հասկցանք ովքեր են, ուրեմն եկէք գոցենք այս էջը ու երթանք,- առաջարկեց Մայքը:

-Այս էջը այսքան դիրին գոցել չ'ըլլար,- շնջաց Իշխանը,- Մէկ վայրկեան, այս ինչ կը կատարուի:

Հնչեցին բոլոր եկեղեցիներուն զանգերը, ահազանգի ազդանշարը տարածուեցաւ ողջ Հայաստան աշխարհով:

* * *

Ժողովուրդը հաւաքուեցաւ եկեղեցւոյ բակը: Բոլորը մտահոգ էին: Հաւաքուածներուն ներկայացաւ կաթողիկոսը եւ սկսաւ բարձրաձայն աղօթել: Մարդիկ եւս միացան կաթողիկոսի աղօթքին:

Աղօթքը աւարտելէն ետք, կաթողիկոսը դիմեց հաւաքուածներուն.

-Իմ սիրելի ժողովուրդ, ես Աստուծոյ ու ձեր առջեւ կ'երդուիմ նոյնիսկ նահանջի պարագային մնալ Էջմիածինի մէջ ու անձամբ պաշտպանել Մայր Աթոռը:

Հաւաքուածները բարձրաձայն ողջունեցին կաթողիկոսը՝ վանկարկելով.

-Մենք Ձեր կողքին ենք, Վեհափան...

-Ինչ կը կատարուի, մէկը կը բացատրէ,- հարցուց Աննան՝ շուրջը նայելով:

Ասիկա բացառիկ պահ է Հայոց պատմութեան մէջ,- շնջաց
Իշխանը,- Կը սիրեմ, երբ մեր ազգը այսպէս համախմբուած
կ'ըլլայ:

Այո՛, մենք միայն մէկ բռունցք ըլլալով կրնանք յաղթել,-
աւելցուց Մայքը եւ շարունակեց,- Կարծեմ մենք պէտք է
միանանք այնտեղ կեցած զինուած մարդոց:
Ես կը վախնամ,- ըսաւ Մերին:

Մենք քեզի հետ ենք, Մերի՛, դուն վախնալու պատճառ
չունիս,- հանգստացուց ժազը:

- Ժագին ըսածը ճիշդ է. պէտք է երթանք ու փորձենք
հասկնալ, թէ ո՛ր ենք եւ ի՞նչ կը կատարուի,- ըսաւ Մայքը:

Բոլորը վազեցին դէպի զինուած մարդոց կողմը:

* * *

Առաւօտեան արեւ էր՝ ջերմ ու շոյող, բայց մէկ անգամէն
քամի բարձրացաւ ու գաղթականներուն շարքերը տակն
ու վրայ ըրաւ:

-1500-է աւելի մարդ կայ այստեղ,- ըսաւ ժազը,- Արդեօք ո՛ր
կը տանին զիրենք:

-Կարծեմ ասոնք գաղթականներ են. տեսէք, հազիւ կը
քալեն, ուժասպառ ու յուսահատ են,- ըսաւ Մայքը:

Յանկարծ վազելով անոնց մօտեցաւ Իշխանը՝ յուզումէն
շունչը կտրուած:

-Ետեւէս եկէք, եկէք... չէք հաւատար, ո՛վ կայ հոն,- շնչակտուր

ըսաւ իր ընկերներուն:

Ընկերները Իշխանին հետեւելով հասան այնտեղ, ուր
հայկական զօրքն էր. մէկը վրան կը լարէր, միւսը կրակ կը
վառէր, մէկը ճաշի պատրաստութիւն կը տեսնէր:
-Մօտեցէք այն վրանին,- ըսաւ Իշխանը:

Անոնք բաւական մօտեցան ու քարացան:

Հաստ պեխերով, պատմութեան դասագիրքերէն ծանօթ
դիմագիծերով տղամարդը կը խօսէր ոչ պակաս ծանօթ
սպայի մը հետ:

-Ասիկա մեր հայրենիքն է ամէն ինչէն կարեւոր է... Հայրենիքը
միշտ կ'ապրի նուիրեալներու շնորհիւ:

Պատրաստուեցէք,- հրահանգեց հաստ պեխերով
տղամարդը:

-Աչքերուս չեմ հաւատար,- շնջաց Աննան:

Զօրավար Անդրանիկն է,- հիացած ըսաւ Իշխանը եւ քալեց
անոր կողմը: Վերջին պահուն ժազը բռնեց իշխանին ուսէն
եւ ետ պահեց զինք.

-Ո՛ր:

Մօտեցաւ Ակսել Բակունցը:

-Գառնիկ Յակոբեանը ըսաւ, որ կ'ուզէ տեսնել, թէ
թուրքերու ուսապարկին մէջ ի՞նչ կայ: Բացինք՝ աղացած
ծաւար էր, 300 լաւ ծխախոտ, իսկ հրացանին մէջ կար
չորս փամփուշտ: Զգեցինք ուսապարկը եւ յառաջացանք,-

գեկուցեց Բակունցը:

-Լաւ, պարզ է... իսկ Թումանեանը ինչ կ'ընէ. ճիշդ է ինծի հասած տեղեկութիւնը,-հարցուց սպան Բակունցին:

-Այո՛, Բաղրամեան,- հաստատեց Բակունցը,- ճերմակ դրօշակը ձեռքին՝ կ'անցնի գիւղէ գիւղ. չի վախնար գնդակներէն եւ խաղաղութիւն ու բարեկամութիւն կը քարոզէ:

Նոյն պահուն քամի սկսաւ: Խեղդող փոշին բարձրացաւ երկինք ու պահ մը ամէն ինչ ծածկուեցաւ փոշոտ ամպերով: Մեր հերոսները պառկեցան գետին եւ ձեռքերով ծածկեցին իրենց դէմքերը. Քանի մը վայրկեան անց, ամէն ինչ խաղաղեցաւ. շուրջը քար լռութիւն էր: Մեր հերոսները բարձրացան գետնէն. Իրենց շուրջ մարդ չկար:

-Ինչ կը կատարուի, Ո՛ր են այն մարդիկ,- վախցած հարցուց Աննան,- ո՛ր են Բաղրամեանը, Անդրանիկը, Ակսել Բակունցը, զօրքը, գաղթականները... Մայքը գետնէն վերցուց հին հրացան մը, ժագն ալ իր կողքին սուր գտաւ եւ հին դրօշակ մը, իսկ Մերին տեսաւ գետին ինկած թուղթ մը, ուր քանի մը բառ գրուած էր:

-Կարծեմ, մենք պէտք է հասկնանք, թէ ինչ կը յուշեն մեզի այս իրերը եւ անոր համաձայն յայտնուինք պայքարի կիզակէտին,- եզրակացուց Իշխանը:

-Այս թուղթին վրայ գրուած է «Մեր հայրենիք», բայց պատռուած է. չեմ կրնար կարդալ,- ըսաւ Մերին:

-Մէկ վայրկեան,- ըսաւ Մայքը՝ հրացանը ձեռքին,- Ես տեղ մը կարդացած եմ Հմայեակ Խաչատուրեանի յուշերը, ուր ան

կը նշէր. «...Մեր ձեռքի հրացանները կը կոչուէին «Մոսին»: Հեծեալները թուրեր, դաշոյն ունէին: Շատ հետաքրքրական հայրենասիրական երգեր կ'երգէին: Անոնցմէ էր «Մեր Հայրենիք»ը:

Այս տեղեկութիւններէն ետք ընկերները նայեցան իրենց գտած իրերուն, նոյն պահուն ալ միասին բռնեցին թուրը եւ սլացան դէպի երկինք:

Քամին մեծ արագութեամբ զիրենք հասցուց վայր մը, ուր ռազմական գործողութիւններ սկսած էին: -Թրքական հետեւակներ,- գոչեց Մայքը,- Հեծեալ գնդ... տեսէք, տեսէք, յիսունէ աւելի հրանօթներ բերած են...

-Այստեղ աճապարող հայերն են,- բացագանչեց Աննան,- Հիմա բախումը կը սկսի...

Ձիերու դոփիւններ, աղաղակներ, կատաղի մարտ:

-Մենք հիմա Սարդարապատի մէջ ենք, ընկերներ,- պարզաբանեց Իշխանը,-Սիլիկեանը, Անդրանիկը... յիշեցէք... Մենք հասած ենք 20-րդ դար՝ 1918 թուականի Մայիս 22-29...

-Եթէ Սարդարապատի մէջ ենք, ուրեմն ո՛ր է Քաջազնունին,- հարցուց Մերին:

-Ես երկինքէն զօրախումբ մը նկատեցի: Կարծեմ անոնք ճանապարհէն շեղած են:

Բռնեցէք թուրը, արագ:

Մեր հերոսները անմիջապէս թուրը բռնեցին ու բարձրացան

երկինք:

Այնտեղէն կ'երեւէր Սարդարապատ գիւղին մէջ տեղի ունեցող արիւնալի մարտին ողջ տեսարանը: Մեր հերոսները աչքերը չորս բացած կը նայէին իրենց շուրջը, երբ յանկարծ նկատեցին Քաջազնունիի գունդը, որ կարծես չէր գիտեր ո՞ր ուղղութեամբ երթալ: Մեր ընկերները անմիջապէս իջան եւ իրենց ձեռքերը կռուի դաշտին կողմը պարզելով՝ գոչեցին.- Քաջազնունի, մարտերը այդ ուղղութեամբ են:

Քաջազնունին պահ մը զարմացած նայեցաւ վեր, ապա՝ հրամայեց.

-Քաջեր, իմ ետեւէս... առանց...

Քաջազնունի՛ հայոց առաջին վարչապետին գունդը կատաղի սլացաւ դէպի մարտադաշտ:

Եւ այդ պահուն հնչեցին ժամանակի աւարտի մասին նախազգուշացնող զարկերը:

-Ո՛չ, ես կ'ուզեմ տեսնել այդ յաղթանակը. անիկա մեր ազգի ամենամեծ յաղթանակներէն մէկն էր,- բացագանչեց Իշխանը, տեսէք Արամ Մանուկեանը:

-Սարդարապատի ճակատամարտը աւարտին հասաւ Մայիս 26-ին՝ թրքական գերակշիռ ուժերուն դէմ մեր տարած լիակատար յաղթանակով,- ըսաւ Իշխանը, ձգեց սուրը եւ երկինքէն շիտակ մարտադաշտ իջաւ: Ան խենթի պէս կը վազէր դէպի Քաջազնունին, Մայքն ու ժագն ալ՝ անոր ետեւէն:

-Ո՛ր, ետ դարձէք... մենք կը մնանք այստեղ... մեզի մնաց

ընդամէնը քանի մը վայրկեան,- պոռաց Աննան:

Իշխանը վազելով հասաւ Քաջազնունիին եւ ամբողջ ուժով գրկեց անոր ոտքերը:

Քաջազնունին պահ մը զարմացած նայեցաւ Իշխանին, ապա գրկեց զինք ու սեղմեց կուրծքին:

-Հայ ազգը մի՛շտ պիտի հպարտանայ ձեզմով, իմ զօրավար,- յուզուած գոչեց Իշխանը:

Այդ պահուն մնացած ընկերները արագ հաւաքուեցան, բռնեցին իրարու ձեռքերը եւ իրենց կողմը քաշեցին Իշխանը:

-Կը ներէք, զօրավար, մենք պէտք է երթանք... մենք բոլորս հպարտ ենք ձեզմով, կեցցէք, մենք զիրենք ջախջախեցինք, զօրավար... մենք յաղթեցինք... ըսաւ Մայքը, եւ նոյն վայրկեանին մեր հերոսները անսպասելիօրէն անհետացան:

* * *

Ամրոցը այսօր լի էր կարօտի զգացումով:

-Կարօտը կոկորդս կը խեղդէ,- ըսաւ Աննան:

Երբեք ծնողներէս այսքան հեռու չեմ մնացած,- տխուր ձայնով ըսաւ Մերին:

Մեր այստեղ ըլլալն ալ փորձութիւն մըն է, ընկերներ, որ մեր ծնողներուն արժէքը գիտնանք, բայց պէտք է քիչ մըն ալ դիմանանք, անցնինք այս փորձութիւնները, ծանօթանանք մեր դարաւոր պատմութեան,- ըսաւ Մայքը:

Ամրոցին մէջ յանկարծ յայտնուած լոյսը ինկաւ մեր

հերոսներու աչքերուն.

Ես եմ՝ ձեր ընկերը,- լսուեցաւ ծերունիին ձայնը:

...Հայ ժողովուրդին այս փորձութիւնը յաղթահարեցինք միասնութեամբ: Մեր մայիսեան հերոսամարտերը՝ Սարդարապատի /Մայիս 21-29/, ԲաշԱպարանի /Մայիս 23-29/ եւ Ղարաքիլիսայի /Մայիս 24-28/ ճակատամարտերը քաջաբար մղեցինք:

1918թ. Մայիս 28-ին, մենք ունեցանք Հայաստանի առաջին Հանրապետութիւնը, որ ներկայ Հայաստանի հիմքն է: Այն ժամանակ մենք ունեցանք մեր զինանշանը, Հայոց եռագոյն դրօշակը, «Մեր Հայրենիք» քայլերգը եւ հայերէն լեզուն օրէնքով հաստատուեցաւ իբրեւ պետական լեզու: Հայաստանի Հանրապետութիւնը հռչակուեցաւ «Հայոց ազգային խորհուրդի» ն կողմէ, 1918 թուականի Մայիս 28-ին, Թիֆլիսի մէջ: Երեւանի մէջ Ազգային խորհուրդը գլխաւորեց Արամ Մանուկեանը, որ Սարդարապատի եւ Բաշ-Ապարանի մարտերուն ժամանակ իրականացուց կազմակերպչական մեծ աշխատանք. անոր վրայ դրուած էր հայկական բանակի թիկունքին ապահովումը: Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումէն ետք, Արամ Մանուկեան ղեկավարեց երկիրը, մինչեւ նոր կառավարութեան կազմուիլը, երբ ան նշանակուեցաւ ներքին գործոց նախարար եւ այդ պաշտօնը վարեց մինչեւ իր մահը (29 Յունուար 1919):

Արեւմտեան Հայաստանը բռնագրաւելէն ետք, թշնամին նպատակ դրած էր տիրանալու նաեւ Արեւելեան Հայաստանին: Սակայն, հայերը միացեալ ուժերով, հերոսական պայքարով կանգնեցուցին թշնամիի յառաջխաղացումը: Թշնամին համոզուեցաւ, որ հայու

ոգին անկոտորում է, անոր զօրութիւնը՝ հաւաքական ուժի մէջ:

Մայիսեան համազգային յաղթանակէն ետք, 1918 թուականի Մայիս 28-ին, ստեղծուեցաւ Հայաստանի առաջին հանրապետութիւնը՝ Երեւան մայրաքաղաքով. 543 տարի անց հայոց պետականութիւնը վերականգնուեցաւ...

-Ես գիտեմ, որ մեր առաջին հանրապետութիւնը գոյութիւն ունեցած է ընդամենը 2,5 տարի, մինչեւ 1920 թուականի Դեկտեմբեր 2-ը, որմէ ետք Հայաստանի մէջ հաստատուած են խորհրդային կարգեր,- ծերունիին ըսածը ամբողջացուց Իշխանը,- 1920 թուականի Նոյեմբեր 29-ին, իսկ պաշտօնապէս՝ Դեկտեմբեր 2-ին, ստեղծուած է Հայաստանի երկրորդ հանրապետութիւնը՝ Հայաստանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը, որ գոյատեւած է աւելի քան 70 տարի՝ 1990-91 թթ.:

-Իսկ խորհրդային Միութեան փլուզումէն ետք, բաւական ծանր պայմաններու մէջ, սկսած է 1988 թուականի Արցախեան շարժումը, եւ նոյն թուականին ալ տեղի ունեցած է Սպիտակի աւերիչ երկրաշարժը,- ըսաւ Մերին:

Ընկերները, որոնք տարուած էին իրենց գիտցածը ըսելով, չնկատեցին, թէ ինչպէս անհետացաւ ծերունին:

ԺԱ. ՄԱՍ

...Օդին մէջ վառօդի սուր հոտ կար:

...Ընկերները իրենց ինկած տեղէն բարձրացուցին գլուխները եւ տարօրինակ հայեացքներով նայեցան իրենց շուրջը:

-Նորէն պատերազմ է,- ըսաւ Մերին՝ քիթը բռնելով:

-Արդեօք հիմա՞ ուր ինկած ենք,- փոշին վրայէն թօթուելով՝ ըսաւ Ժագը:

Իշխանը, իր սովորոյթին համաձայն, սկսաւ մտածել. աչքերը այս ու այն կողմ տարաւ, ցուցամատը վեր վար ըրաւ, ապա սկսաւ մանրակրկիտ զննել գետին թափթփած քարերը:

-Այս ճերմակ ու փայլուն քարերը կը յուշեն, որ այս վայրը տարբեր է մեր պատմական հայրենիքին մնացած շրջաններէն,- եզրակացուց Իշխանը:

-Տեսէք, ինչ գեղեցիկ ծառեր կան ամէն տեղ,- հիացած ըսաւ Մերին:

-Երբ այս փոքր ծառերը տեսնէր ղարաբաղցի տատիկս, այս պուրակին մասին պիտի ըսէր «շոշոտ», - ըսաւ Աննան ու սկսաւ խնդալ:

-Ինչ ըսիր,- ըսաւ Իշխանը:

-Վայ, Իշխան, քեզի՞ ինչ եղաւ. տատիկիս խօսքերը յիշեցի,- քիչ մը նեղացած ըսաւ Աննան:

Ու շատ ալ ճիշդ ըրիր, որ յիշեցիր. այո՛, ես հասկցայ, թէ ո՛ր ենք մենք. «շոշ»՝ երիտասարդ ծառ...ղարաբաղցիներու բարբառով կայ նաեւ «շուշու» տարբերակը, իսկ եթէ ասոր գումարենք տեղի ճերմակ քարերու շերտերը, կը ստանանք...- արագ-արագ ըսաւ Իշխանը ուրախութեամբ:

- Այդ քու «շուշուն», Իշխան, շատ նման է Շուշին,- ըսաւ Ժագը:

-Ոչ թէ նման է, այլ Շուշին է,- հաստատեց Իշխանը:

-Ուռա՛, ուռա՛... մենք Արցախի՞ մէջ ենք... ես կը պաշտեմ Արցախը,- ուրախ թռչկոտելով՝ բացագանչեց Մերին:

-Տեսէ՛ք, քաղաքին վրայ կարծես բան մը նետեցին, բոցերը կը տեսնէ՛ք,- ցոյց տուաւ Մայքը,- Պէտք է արագ այնտեղ երթանք. բնակիչները մեր օգնութեան կարիքը ունին:

-Քաղաքը կարծես կը ոմբակոծեն... ուրեմն մենք ղարաբաղեան պատերազմի ժամանակաշրջանն ենք, 90-ական թուականներ: Ծառերն ալ կը յուշեն, որ հիմա Մայիս ամիսն է... Մայիս, Շուշի... արագ շարժեցէ՛ք,- ըսաւ Իշխանը:

Յանկարծ Մայքը վերցուց գետին թափթփած քարերէն մէկը, շփեց ձեռքերով եւ նետեց՝ իբրեւ թէ ցոյց տալով, որ պէտք է քարի պէս սլանալ, սակայն քարը սլացաւ երիտասարդ ծառերէն մէկուն ուղղութեամբ եւ դպաւ ճիշդ բունին. ծառը տեղէն ելաւ եւ անմիջապէս յայտնուեցաւ մեր հերոսներու

նոքերուն տակ: Ընկերները արագ թռան ծառին վրայ, որ ծառը իր արմատները քսեց հողին, ճիւղերը թափահարեց ու թռաւ երկինք, յետոյ իջաւ գեղեցիկ գետակի մը վրայ, բողբոջները քսեց գետակի ջուրերուն ու դարձեալ թռաւ երկինք. Բողբոջները ջուրի զօրութենէն վերածուեցան փամփուշտներու:

-Հրա՛շք է: Ինչ զօրաւոր են Արցախի հողն ու ջուրը,- հիացած ըսաւ Ժագը:

-Ճիշդ իր բնակիչներուն պէս,- ատելցուց Մայքը:

Հովանոցները...տեսէք, այդ կիրճին մէջ ինչ գեղեցիկ հովանոցներ կան... ինչ հրաշք բնութիւն է,- բացազանչեց Մերին:

Յիշեցի,- ըսաւ Իշխանը,- Բնական այս հովանոցները Հունոտի կիրճին մէջ են. «Քարէ ջրվէժ» կը կոչուի, իսկ գետակն ալ հաստատ Կարկառն է... մենք Արցախի բնութեան հրա՛շք վայրի մը մէջ ենք, ընկերներ... ինչ գեղեցիկ տեսարան է...

Այդ ընթացքին, սուրացող ծառը կարծես տագնապ մը զգալով, Շուշիի փոխարէն ուղղուեցաւ դէպի Գետաշէն-Մարտունաշէնի կողմերը, ուր հաւաքուած մարդիկ նկատելով՝ արագ իջաւ անոնց քով:

Ընկերները զարմացած մօտեցան մարդոց. ֆետայիներ էին, հանած էին գլխարկները եւ ծունկի իջած՝ իրենց մէջտեղ գետին պառկած զոհուած ֆետայիի մը առջեւ, կը հեկեկային նահատակի կուրծքին...

-Աստուած իմ, Թաթուլ Կրպէյեանն է,- ընկերներուն շնջաց Իշխանը՝ բացատրելով,- Ուրեմն, ազերիները արդէն իրականացուցած են այդ չարաբաստիկ «Օղակ» գործողութիւնը, որուն ժամանակ ալ զոհուած է քաջ Թաթուլը:

-Թաթուլն ու ընկերները կռուած են խիզախաբար, բայց, ցաւօք, ազերիները Մեծ Շէնի, Հին Շէնի, Կամոյի, Ազատի բնակիչները տեղահանեցին, մէկ մասն ալ կոտորեցին,- յիշեց Մերին կարդացածը...

-Իսկեսգիտեմ, որ Գետաշէն-Մարտունաշէնի ազատագրման կռուին հերոսի մահով զոհուած են նաեւ Արթուր Կարապետեանը, «Արաբօ» ջոկատի հրամանատար Սիմոն Աշիկկէօզեանը, «Հրազդան» ջոկատի հրամանատար Հրաչ Դանիէլեանը եւ բազմաթիւ այլ քաջեր,- Մերիին ըսածը ամբողջացուց Աննան:

Քանի մը վայրկեան անց, ֆետայիները խրոխտ ոտքի ելան եւ սկսան երկինք կրակել՝ յարգելով Թաթուլի յիշատակը եւ ուխտեցին նոր ուժով, եռանդով ու վճռականութեամբ շարունակել պայքարը:

Իսկ մեր հերոսները այդ պահուն ծառ բարձրացան՝ ճշդելու Շուշիի ուղղութիւնը:

Քանի մը վայրկեան անց ծառը արդէն կը գտնուէր ուղիղ Շուշիի բերդի երկինքին: Վարէն օտարներու ձայներ կը լսուէին:

-Ազերիներն են,- ըսաւ Մայքը:

-Տեսէք, Շուշին թշնամիի ձեռքն է,- ըսաւ Իշխանը:

Յանկարծ ծառը սկսաւ իր փամփուշտներով կրակել վար՝ դէպի բերդ, ուր կը գտնուէր թշնամին: Քաղաքին մէջ խուճապ էր, իրարանցում, անկանոն զարկեր:

-Պէտք է իջնենք ու գտնենք Քոմանտոսը,- առաջարկեց Ժագը,- Հիմա հաստատ զօրավարին ռազմական խորհուրդը խելացի յարձակման ծրագիր կը կազմէ:

Ընկերները համաձայնեցան: Անոնք կախուեցան նոյն վայրկեանին յայտնուած կախարդական հովանոցներէն ու անմիջապէս երկինքէն իջան: Իսկ ծառը շարունակեց ռմբակոծել թշնամին:

Շուշուայ բերդը կը պատրաստուէր պաշտպանութեան: Ազրալէճանական «ՕՄՕՆ»-ականները (վարձկան կռուողներ) ուղղաթիռներով մեծաթիւ գէնք ու զինամթերք կը տեղափոխէին քաղաք՝ զայն դարձնելով ռազմական հզօր կեդրոն: Թշնամին ռումբերով կը հրետակոծէր Ստեփանակերտը՝ մեծաթիւ կորուստներ պատճառելով տեղի հայ բնակչութեան:

-Պէտք է ամէն գնով գտնենք Քոմանտոսը եւ միւս քաջերը ու անոնց յայտնենք, որ թշնամին մեծաթիւ ուժեր կը կեդրոնացնէ բերդին մէջ եւ կը պատրաստուի պաշտպանութեան՝ ռմբակոծելով նաեւ Ստեփանակերտը,- ըսաւ Ժագը:

Ընկերները ամուր բռնեցին երկու հովանոցները եւ երկինք բարձրանալով՝ սկսան շրջիլ Արցախի վրայ:

Արցախը վերածուած էր ռազմադաշտի: Ամէնուր կրակոցներ, գոռում-գոչիւններ. ռումբերը կը սուրային նետերու պէս՝ խոցելով կռուողները, արիւնը գետի նման կը հոսէր: Կը կռուէր ողջ հայութիւնը՝ իբրեւ մէկ միասնական բռունցք, կը կռուէին տեղի բնակիչները, Հայաստանէն ու Սփիւռքէն եկած բազմաթիւ կամաւորներ, ֆետայական անթիւ ջոկատներ...

Ընկերները կ'անցնէին պատերազմի թէժ կէտերուն վրայէն: Կը կռուէին Մարտունին, Ասկերանը, Հատրութը, Մարտակերտը, Շահումեանը իր գիւղերով. կը կռուէին կին ու տղամարդ, ծեր ու մանուկ:

-Տեսէք, Մարտունիի մէջ հերոս Մոնթէն կը կռուի իր զինուորներով,- հիացած գոչեց Աննան,- Մոնթէն, նոյն ինքը Աւօն, առասպել է՝ մեր սրբազան պատերազմի շարժիչ ուժն ու ոգին:

Կը լսուին Մոնթէի խրոխտ, հայրենասիրական ոգեւորիչ կոչերը իր քաջերուն.

-Իմ քաջեր... եթէ կորսնցնենք Արցախը, մենք կը շրջենք հայ ժողովուրդի պատմութեան վերջին էջը...

Ապա ընկերները Մարտունիէն արագ սլացան դէպի Հատրութ, Շահումեան:

-Շահումեանի մէջ Աշոտ Ղուլեանն է՝ քաջարի Բեկորը,- ըսաւ Մայքը:

Հայ զինուորներէն մէկը նոնակը ձեռքին նետուեցաւ թշնամիի հրասայլին առջեւ եւ ինքզինք պայթեցուց հրասայլին հետ՝ փրկելով գիւղերէն մէկուն անպաշտպան բնակչութիւնը: Մինչեւ վերջին շունչը կռուող ֆետային չէր լքեր իր խրամատը եւ քանի մը տեղէ վիրաւորուելէ ետք ալ կը շարունակէր խիզախօրէն կռուիլ ...

Արագ-արագ, ակնթարթի պէս փոխուելով՝ այս տեսարանները կը յաջորդէին իրարու, կ'անցնէին ընկերներուն առջեւէն, իսկ անոնք հովանոցներէն կախուած՝ կը փորձէին գտնել Քոմանտոսը եւ յայտնել Շուշիի մէջ տեղի ունեցող վտանգաւոր իրադարձութիւններուն մասին:

Վայրկեաններ անց անոնք յայտնուեցան Հատրութի մէջ:

Հովանոցները վայրէջք կատարեցին:

Այստեղ մարդիկ զուարթ ռազմապար կը պարէին, հայրենասիրական խրոխտ, ռազմաշունչ երգեր կ'երգէին եւ գինի կը խմէին:

-Ինչ կը կատարուի հոս,- զարմացած հարցուց Մերին,- Ամէն տեղ կը կռուին, իսկ այստեղ քէֆ, ուրախութիւն է:

Յանկարծ աղմուկը սաստկացաւ. Մարդիկ շրջապատեցին կեդրոնին կեցած հսկայ տղամարդը եւ զայն բարձրացնելով իրենց ուսերուն ` գոչեցին. ...Տող գիւղն ազատագրուած է... ուռն, ուռն... ապա բոլորով սկսան երգել.

-Զարկա՛ւ ճակտին,
Փռե՛ց գետին,
Գինի՛ լից,
Ընկե՛ր ջան, գինի՛ լից,
Խմողաց անուշ-անուշ,
Խմողաց անուշ...

Երգը աւարտելուն պէս, բոլորը գինիի գաւաթները ուժգին զարկին իրարու եւ խմեցին:

-Հիմա ամէն ինչ պարզ է. Քոմանտոսի հրամանատարութեամբ Հատրութի Տող գիւղը ազատագրուած է,- բացատրեց Մայքը:

Ընկերները վազեցին եւ անմիջապէս շրջապատեցին Քոմանտոսը:

-Քոմանտո՛ս, Քոմանտո՛ս, թշնամին մեծ ուժեր կը կեդրոնացնէ Շուշիի մէջ... արդէն սկսած են ոմբակոծել Ստեփանակերտը,- ըսաւ Մայքը:

Այդ միջոցին արձագանգեց կապի ընդունիչը.

-Արծի՛ւ Բազէին, Արծի՛ւ... Ստեփանակերտը վտանգի մէջ է... Շուշուայ բերդը կը ոմբակոծուի...

-Հասկցայ,- պատասխանեց Քոմանտոսը,- Ընդունած եմ... անցնինք «Հարսանիք լեռներում» գործողութեան... պատրաստուի՛լ...

-Ինչ կ'ընէք, Քոմանտո՛ս,- հարցուց ռազմիկներէն մէկը:

-Դէպի Շուշի՛,- վստահ ըսաւ Քոմանտոսը եւ ծոցէն հանեց «Հարսանիք լեռներում» գործողութեան հրամանը,- Պէտք է քաղաք մտնել տարբեր ուղղութիւններով: Ես նշանակած եմ այդ ուղղութիւններով քաղաք մտնող զօրախումբերու հրամանատարները. Պէտք է զանոնք տեղեակ պահել այս բոլորին մասին:

Քոմանտոսը ուզեց կապի ընդունիչով կապուիլ հրամանատարներուն, բայց կապ չկար:

-Թշնամին խափանած է կապի ընդունիչը. լսեցէ՛ք, պէտք է չորս քաջ սուրհանդակ՝ հրամանատարներուն հասցնելու յարձակման հրամանները:

-Մենք պատրաստ ենք, հրամանատար,- հպարտ գոչեց Ժագը,- Մենք տեղ կը հասցնենք:

-Դո՛ւք,- զարմացաւ Քոմանտոսը:

-Վստահեցէ՛ք մեզի եւ ամէն ինչ կ'ըլլայ ձեր ուզածին պէս,- հաստատեց Մայքը:

-Դուք արդէն փաստեցիք, որ վստահելի էք,- մեր հերոսներուն փաթթուելով՝ ըսաւ Քոմանտոսը,- Վերցուցէք այս չորս հրամանները եւ տարէք հասցէատէրերուն:

Յետոյ շարունակեց.-Սպասեցէ՛ք, սպասեցէ՛ք, մէկ

վայրկեան... ընկերներուն մէկական գաւաթ նուռի հիւթ լեցուցէք. Արցախի նուռը զօրաւոր ուժ ունի:

Երբ հիւթը լեցուցին, Քոմանտոսը անձամբ գաւաթները հրամցուց մեր հերոսներուն: Անոնք արագ խմեցին եւ կազմ ու պատրաստ սպասեցին հրամանին:

-Իսկ հիմա աճապարեցէ՛ք, իմ քաջեր, Աստուած ձեզի հետ. կը հանդիպինք Շուշիի մէջ:

Մեր հերոսները հրամանները ստացան եւ սլացան տարբեր ուղղութիւններով:

-Դուն սպասէ, փոքրիկ,- ըսաւ Քոմանտոսը ու գրկեց Մերին,- Դուն քովս մնա՛, մենք միասին պիտի ղեկավարենք այս կարեւոր գործողութիւնը. համաձայն ես... Մերին չկրցաւ նոյնիսկ բառ մը ըսել եւ հիացումով կը նայէր Քոմանտոսին:

Երբ ընկերները անցան Տեղ գիւղի բլուրին ետեւէն եւ արդէն պիտի բաժնուէին իրարմէ, որպէսզի ամէն մէկը երթար իր ուղղութեամբ, յանկարծ անոնց դիմաց յայտնուեցաւ թշնամիի յարձակողական տասնհինգ հոգինոց խումբ մը:

-Էրմենի կէտուրլար...,- գոչեց ազերիներու խումբին հրամանատարը:

Ընկերները սարսափած իրարու նայեցան: Տաւօք, պաշտպանուելու համար բան մը չունէին: Անոնք իրարու ձեռք բռնեցին՝ միասնութեան ուժը զգալու:

Ազերի հրամանատարը ձեռքով կրակելու նշան տուաւ իր խումբին, Ազերի զինուորները հրամանին ենթարկուելով

սկսան կրակել: Սակայն, ճիշդ հրաշք, փամփուշտները ոչ միայն չէին վնասեր մեր հերոսներուն, այլեւ կը սլանային ազերիներուն ուղղութեամբ...

-Ինչ հրաշք է, Աստուած իմ,- իր տեսածին ու կատարուածին շհաւատալով բացագանչեց Աննան:

-Մահաբեր փամփուշտները մեզի չվնասեցին,- զարմանքով ըսաւ Ժագը:

-Կարծեմ, Արցախի նուռի հիւթը մեր պաշտպանն ու վահանը դարձաւ,- ըսաւ Մայքը:

-Այո՛,- հաստատեց Իշխանը:

-Ընկերներ, կ'ուշանանք... մեզմէ շատ մեծ բան կախուած է. պէտք է աճապարենք:

Ընկերները համաձայնեցան եւ ամէն մէկը գնաց իր յանձնարարութիւնը կատարելու:

* * *

1992 թուականի Մայիս 8-ին բերդաքաղաք մտան մեր հերոսները հայկական «S-72» հրասայլով...

1992 թուականի Մայիս 8-ի առաջին ժամերուն 2:30-ին, հայկական զօրամիաւորումները, Քոմանտոսի (Արկադի Տէր Թաթեւոսեան) ղեկավարութեամբ, անցան «Հարսանիք լեռներում» գործողութեան իրագործման: Տարբեր ուղղութիւններէ յարձակելով՝ հայկական ստորաբաժանումները յաջողեցան ճզմել բերդաքաղաքին մէջ ամրացած ազրպէյճանական զօրքերը:

Հայերուն անակնկալյարձակման յաջորդեցին թշնամիին խուճապահար գործողութիւնները, որոնցմէ ետք հայերը ծունկի բերին թշնամին եւ քաղաքը մաքրեցին ազրպէյճանցիներէն: Շուշին ազատագրուած էր:

Շուշիի ազատագրումը լաւ կազմակերպուած, յստակ ծրագրուած եւ առանց մեծաթիւ զոհեր տալու փայլուն գործողութիւն մըն էր ողջ հայ ռազմարուեստի պատմութեան մէջ. 57 զոհ՝ թշնամիի 250-300 սպաննուածի ու 600-700 վիրաւորի դիմաց:

Շուշիի եւ ողջ Արցախի, Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ ազգային տօնախմբութիւն էր: Բնակիչները կ'ողջագուրուէին, արցունքոտ աչքերով կը շնորհաւորէին իրարու եւ կը խաչակնքուէին:

Ֆետայիներէն մէկը բարձրացաւ կիսաւեր Սուրբ Ղազանչեցոց եկեղեցւոյ վրայ, փլած գմբէթին տեղը զանգ մը ամրացուց ու ճօճեց: Քաղցրահունչ ղօղանջը ազդարարեց քրիստոնէական եկեղեցւոյ եւ հայ ժողովուրդի փրկութեան լուրը ողջ աշխարհին:

-Ընկերներ, կ'ուշանանք,- խիստ մտաւորաւորաւորաբար խօսեցին, եւ բոլորը տարբեր տեղերէ, իսկ Ներին՝ Քոմանտոսի գիրկէն թռաւ. եւ քանի մը վայրկեան անց ան յայտնուեցաւ օդին մէջ եւ պոռացին.

-Ձեց մեծամ՛ծ յաղթանակներ, հայնճ քաջեր...

Ֆետայիներն ու քաղաքի բնակիչները զարմացած նայեցան թոչող ընկերներուն:

Ապշած էր նաեւ Քոմանտոսը:

Յանկարծ ամէն ինչ սկսաւ շատ արագ շարժիլ. ամպերը տեղերը փոխեցին, մէկ ակնթարթէն երկինքը մթնցաւ ու լուսաւորուեցաւ, աստղերը շողացին ու հալեցան, արեւը ծագեցաւ ու մայր մտաւ: Օրերը, տարիները թռան, անցան մէկ ակնթարթի պէս, ու յետոյ ամէն ինչ խաղաղեցաւ, պարզուեցաւ:

Ընկերները Արցախ աշխարհէն անյայտանալու վրայ էին, երբ վարը տարօրինակ բան մը շողաց ու գրաւեց անոնց ուշադրութիւնը: Բոլորը միասին պռռացին.

-Ծանր...

Մեզի ծանօթ ծառը գրաւած էր իր նախկին տեղը՝ միւսներուն կողքին... ամուր արմատներով կառչած էր հողին: Անոր վրայ ծլած էին բողբոջները, որոնք սկսան աստիճանաբար բացուիլ եւ իրենց թերթիկներուն վրայ գրուած տողերը ցոյց տալ մեր հերոսներուն.

«1992 թուականի Մայիս 8-9. ազատագրուեցաւ Շուշին»:

«1993 թուականին, հայ ազատագրական ուժերը յաղթանակներ տարին Ասկերանի, Շահումեանի, Հատրութի, Մարտակերտի, Մարտունիի շրջաններուն մէջ»:

«1993 թուականի Փետրուարէն, Մարտակերտի ռազմաճակատին, Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը ձեռնարկեցին լայնածաւալ յարձակման եւ իրականացուեցաւ Հորադիզ ի, Սանասարի, Ջրականի, Վարանդայի եւ Կովսականի վերջնական ազատ ազրումը»:

«1994 թուականին տեղի ունեցաւ թշնամական զօրքերուն լայնածաւալ յարձակման կասեցումը, հայերու վերջնական յաղթանակի ամրագրումը ազր-պէյճանական բանակին նկատմամբ եւ Արցախ-Ազրպէյճան ռազմական գօտիին զինադադարի կնքումը՝ 1994 թուական, Մայիս 12»:

Ընկերները այս բոլորը կարդացին ու աստիճանաբար անհետացան երկինքի մէջ...

* * *

Ամրոցը յանկարծ լուսաւորուեցաւ, եւ բոլորը միասին շրջապատեցին լոյսի մէջ գտնուող մոգական ծերունին:

-Սիրելիներս, դուք այսօր մասնակցեցաք Արցախեան ազատամարտին եւ անձամբ տեսաք, թէ ինչպէս հայ ժողովուրդը միասնական կը կռուէր իր սրբազան հողին պաշտպանութեան համար, ինչ որ աւարտեցաւ մեր մեծ յաղթանակով, - ըսաւ ծերունին եւ մէկ անգամէն անհետացաւ:

ԺԲ. ՄԱՍ

Երթանք յաջորդ փորձութեան ետեւէն,- ըսաւ Իշխանը եւ փչեց ծիրանափողը: Մեր հերոսները նոյնպէս չքացան ամրոցէն:

-Տեսէք, այն կողմի տունէն կիներու ուրախ ձայներ կը լսուին: Եկէք երթանք տեսնենք, թէ ուր ենք եւ ինչ կը կատարուի այնտեղ,- առաջարկեց Իշխանը տան կողմը ցոյց տալով ընկերներուն:

- Երթանք,- համաձայնեցաւ Մայքը: Միւսներն ալ թռան անոնց ետեւէն:

Վայրկեաններանց, ընկերները տան մօտէին: Պատուհանէն տեսան քանի մը կին, որոնք բան մը կը պատրաստէին: Փայտէ սեղանին վրայ դրուած էին խմորի գունդեր եւ կանաչեղէնի տարբեր տեսակներ: Կիներէն քանի մը հոգի խմորի գունդերը գրտնակով բարակ շերտերու կը վերածէր եւ վրան կանաչեղէնի տեսակներ կը լեցնէր, յետոյ այդ բոլորը կ'եփէին վառարանի վրայ:

-Աստուած իմ, ես հասկցայ... այս կանայք ժենկէալով հաց կը պատրաստեն,- ըսաւ Մերին ու բացատրեց,- Գիտէք, այս հացը Արցախի յայտնի ուտելիքն է. ժենկէալով հաց, այսինքն՝ բանջարեղէններով լեցուած հաց:

-Ես արցախցի տատիկէս լսած եմ այս հացին մասին,- ըսաւ Աննան:

Մեր հերոսները ներս մտան եւ ուրախ դիմեցին կանանց.

-Մենք եկած ենք ձեզի օգնելու...

-Դուք հրեշտակներ էք,- հարցուց կիներէն մէկը:

-Հրեշտակ չենք, բայց պակաս ալ չենք... Երկար պատմութիւն է,- ըսաւ ժագը եւ սուր դանակ մը առնելով՝ սկսաւ կանաչեղէնները արագ-արագ կտրտել:

Մերին ու Աննան սկսան խմորը գունդերու վերածել, իսկ Իշխանը վառարանին կրակը աւելցուց: Կարճ ժամանակ ետք, ժենկէալով հացերը պատրաստ էին: Մեր հերոսները մեծ ախորժակով կերան մինչեւ կշտացան:

-Աշխարհի լաւագոյն համը,- գնահատեց Աննան, իսկ միւսները բթամատով համաձայնութեան նշան ըրին:

Ծիծաղն ու բարձր տրամադրութիւնը յանկարծ սառեցան օդին մէջ, երբ լսուեցաւ հզօր պայթիւն մը: Բոլորը դուրս թռան:

-Պատերազմ է... բառը անցաւ բերնէ բերան, լսուեցաւ այս ու այն կողմէն: Մարդիկ խուճապի մէջ էին, ճիչեր ու գոռոցներ, լաց ու կոծ: Կրակոցները բաւական մօտ էին եւ անոնց ձայնը արդէն ականջ կը ծակէր:

Ամբողջ Արցախը ոտքի ելաւ: Ամէն տեղէ դէպի սահման վազող մարդիկ, ուղղաթիռներ, կրակոցներու ձայներ...

-Պէտք է արագ դիրքեր հասնինք, պէտք է տեսնենք ինչ կը կատարուի այնտեղ,- ըսաւ Մայքը:

-Ապրիլեան քառօրեայ պատերազմը սկսած է... ուրեմն, 2016 թուականն է, Ապրիլ 1-ի լոյս 2-ի գիշերը,- եզրակացուց Իշխանը,- Ամբողջ ազգը բռունցքուած իր հայրենիքը կը պաշտպանէ...

-Հայրենիքը վտանգի մէջ է,- գոչեցին մեր հերոսները եւ նոյն վայրկեանին թռան իրենց կողքէն անցնող զրահամեքենային վրայ: Մեքենան կարծես գերբնական ուժ ստացաւ եւ սլացաւ քամիին արագութեամբ:

Այդ միջոցին Հատրութի եւ Զրականի (Ճապրայիլ) դիրքերուն տակալի արհմտակալութիւն էր:

-Թշնամին, ինչպէս միշտ, անակնկալ յարձակած է մեր դիրքերուն ուղղութեամբ,- բարկացած ըսաւ Մայքը,- Բայց տեսէք, մեր քաջ զինուորները ինչպէս իրենց կեանքին գնով կը պաշտպանեն մեր դիրքերը:

-Պէտք չէ ժամանակ կորսնցնել, տղա՛ք. արագ պէտք է ազատագրել կորսուած տարածքները,- կարգադրեց տեղի զօրամասերէն մէկուն հրամանատարը, ապա, դառնալով սպաներէն մէկուն՝ ըսաւ,- Մեծ պատասխանատուութիւն կը դնեմ ուսերուդ. ամէն գնով պէտք է պահես Մարտակերտի ուղղութեամբ տեղակայուած դիրքը:

-Կը ծառայեմ Հայաստանի՛ եւ Արցախի՛ Հանրապետութիւններուն,- այնպիսի խրոխտ ձայնով ըսաւ սպան, որ ներկաները փշաքաղուեցան:

Զինուորները ձեռքերը պարզեցին դէպի զէնքերը: Քանի մը վայրկեան անց, աղջիկները Հատրութէն բերած ժենկէալով հացերը դրին զինուորներուն առջեւ:

-Բարով վայելէք, եղբայրներ,- ըսաւ Աննան:

Հացը մոգական ուժ ունի. հացը ապրելու, արարելու, մաքրութեան ու ազնիւ խղճի ուժ ունի:

Հայ զինուորները հացը կերան, անոնց բազուկները զօրացան, եւ վազեցին կռուի դաշտ՝ դէպի Թալիշի դիրքեր:

Կատաղի մարտը վերսկսաւ նոր ուժով: Ժամերը սկսան անցնիլ վայրկեաններու պէս: Մեր հերոսները միացան կռուին. Գործի դրուեցաւ կախարդական զրահամեքենան, որուն կրակոցները ստիպեցին թշնամին լքել Թալիշն ու փախչիլ: Տարածքները, որոնց տիրացած էին ազերիները, կարճ ժամանակ անց ազատագրուեցան:

- Թշնամին դուրս շարտուած է մեր հողէն,- ըսաւ Իշխանը:

-Ընկերներ, երբ Թալիշը արդէն մեր ձեռքն է, պէտք է արագ ուղղուիլ Մարտակերտի դիրքեր, ուր հիմա, այս պահուն, անհաւասար կռիւ կը մղուի. պէտք է օգնել անոնց,- ընկերներուն դիմելով ըսաւ Մայքը:

Զրահամեքենան կայծակնային արագութեամբ հասաւ Մարտակերտի կողմերը: Ազրպէյճանական շուրջ 300 հոգիէ բաղկացած խումբերը, հրասայլերու օգնութեամբ, կը փորձէին գրաւել հայկական դիրքերը: Թշնամին անցած էր լայնածաւալ յարձակման:

-Պէտք է օգնել մեր քաջերուն,- ըսաւ Մայքը եւ նոյն վայրկեանին զրահամեքենայի փողէն դուրս թռան հազարաւոր կործանիչ արկեր, որոնք աւերածութիւններ ու մեծաթիւ կորուստներ պատճառեցին թշնամիին:

Յանկարծ, այդ պահուն, թշնամին ուժգին հրետակոծութիւն սկսաւ հայկական դիրքին ուղղութեամբ: Տղաները՝ Մայքն ու ժագը, նետուեցան օգնելու հայ ազատամարտիկներուն, իսկ աղջիկները սկսան զրահամեքենայէն զէնք հասցնել կռուողներուն: Մայքը կը կրակէր ինչպէս միշտ՝ շեշտակի եւ դիպուկ, փորձառու դարձած էր նաեւ ժագը: Թշնամին մեծ թիով զոհեր կ'ունենար, բայց շատ չանցած, նոր զինուորներ կու գային:

-Փամփուշտները կը վերջանան, տղա՛ք... պէտք է կռիւր շարունակել...,- պոռաց հայ հերոսներէն մէկը, որմէ ետք կռուողներէն քանի մը հոգի գացին զինամթերք բերելու: Անոնց միացաւ նաեւ Իշխանը:

Մայքն ու ժագը՝ հայ հերոսներէն ոգեշնչուած, իրենց ունեցած նռնակները նետեցին թշնամիին ուղղութեամբ. շատերը մահացան, իսկ կենդանի մնացածները վախէն փախան: Պահ մը, ռազմաճակատին բոլոր կողմերէն ամէն ինչ լռեց, խաղաղեցաւ:

* * *

Կռիւր նոր թափով սկսաւ:

Ռազմաճակատին երկայնքով, հայ զինուորները, սպաները, մարտական ուղի անցած ազատամարտիկները, մեր հայրենիքի տարբեր մասերէն եկած կամաւորներն ու պարզապէս ժողովուրդը, իբրեւ մէկ մարմին, մէկ ամբողջութիւն, հերոսական կռիւ կը մղէին: Երկինքը լեցուն էր ուղղաթիռներով, կը խոցուէին հրասայլեր, կ'ոչնչացուէին թշնամիին կենդանի ուժերը. այս բոլորին հետ կը փորուէին նաեւ խրամատներ:

Ողջ ժողովուրդը կարծես կեցած էր առաջնագիծին եւ ամուր պարիսպի պէս կը պաշտպանէր հայրենի հողը:

Դէպի Արցախ կ'ուղեւորուէին բեռնատարներ, որոնք Հայաստանէն, Սփիւռքէն, օգնութիւն կը բերէին կռուողներուն, ինչպէս նաեւ դպրոցական աշակերտներու նամակներ՝ ուղղուած զինուոր եղբայրներուն. «Մենք քեզի հէտ ենք, հայ զինուոր», «Եղբայր, հայր, մե՛ր պահապան» գրութիւններով:

Մատաղիսի մօտակայքը, տասնվեց-տասնեօթ տարեկան աղջնակ մը վազէվազ, կրակոցներու տակ, կապոցով հաց կը տանէր դիրքեր՝ իր զինուոր եղբայրներուն. ան կը վազէր ու կը պոռար. «Ձեր ռումբերու ինկած տեղը մեր այգիները պիտի ծաղկին»...

Իսկ մեր հերոսները կ'անցնէին գրեթէ ամառի դաշտէ մը: Յանկարծ Մայքը պոռաց.-Աննա՛, զգո՛ւշ... եւ նետուեցաւ անոր վրայ, գրկեց զինք ու միասին գլորուեցան: Շուն մը եկաւ ու անցաւ այն տեղէն, ուրկէ Աննան պիտի անցնէր. ռումբը պայթեցաւ ու շունը օդը թռաւ:

Աննան վախցած հարցուց Մայքին.-Ուրկէ՞ գիտցար, որ այդտեղ ռումբ կայ:

-Տէ՛ս, այդ կողմը զգուշացնող ցուցանակ կայ,- ըսաւ Մայքը,- Իսկ դուն մեր ճամբայէն շեղած էիր:

-Շնորհակա՛լ եմ, Մայք, կեանքս փրկեցիր,- ըսաւ Աննան:

Այդ պահուն, մարտական ուղղաթիռներ յայտնուեցան:

-Թշնամի՛ն... պէտք է պատսպարուիլ,- հրահանգեց Մայքը:

Բոլորը իրար անցան... երկինքէն ծանօթ ձայն մը լսուեցաւ:

Մէկը անկարգելով ցատկեց ուղղաթիռէն եւ բարձր պոռալով օդին մէջ ձեռքով նշան ըրաւ մեր հերոսներուն:

-Մեր ժագն է,- բացագանչեց Մայքը:

Քանի մը վայրկեան անց, ժագը կեցած էր իրենց կողքին:

-Ուղղաթիռով լաւ մը պտտեցայ, մեր մարտական բոլոր դիրքերը հայոց բանակի պաշտպանութեան տակ են, իսկ թշնամին բոլոր ճակատներուն վրայ կը պարտուի,- հպարտօրէն իր ընկերներուն ըսաւ ժագը:

-Ուռն... ուրեմն յաղթանակը մճտ է...,- գոչեցին ընկերները:

* * *

Ապրիլ 5-ին զինադադարը հաստատուեցաւ: Թշնամին հաշտուեցաւ իր պարտութեան հետ եւ ռազմական գործողութիւնները դադարեցան:

-Ապրելու Ապրիլ, եւ հետաքրքրականը այն է, որ Ապրիլ 24 տեսած մեր ազգը Ապրիլին յաղթեց ու ապացուցեց իր հերոսական ոգին զօրութիւնը, ցոյց տուաւ յաղթողի իր կեցուածքը,- հիացած ըսաւ Մերին:

-Մենք դարձեալ փաստեցինք, որ մեզի յաղթելը անհնար է: Այս քառօրեայ պատերազմին թշնամին ունեցաւ հազարաւոր զոհեր ու վիրաւորներ: Տաւօք, մենք կորսնցուցինք մեր հարիւր քաջերը,- տխրութեամբ ըսաւ Իշխանը:

Այնտեղ ինչ կ'երեւի... տեսէք.... բարձունքին կը փողփողայ

Արցախի դրօշակը. ինչ գեղեցիկ է,- ըսաւ Մայքը՝ ցոյց տալով Մնաւ լեռան գագաթին ուղղութիւնը:

...Յանկարծ լսելի դարձան ժամանակին աւարտը ազդարարող զարկերուն ձայները:

-Ընկերներ, արագ...,- մէկ անգամէն պոռաց Մերին: Անոնք անմիջապէս իրարու ձեռք բռնեցին եւ թռան երկինք՝ իւրաքանչիւրը իր հոգիին մէջ պահած կտոր մը Արցախ, որպէսզի այդ կտորով ալ լեցուին ու ապրին հայօրէն:

* * *

Երեկոյ էր, ընկերները նստած էին փայտէ վառարանին շուրջ ու լուռ էին, իւրաքանչիւրը տարուած իր մտքերով: Լռութիւնը խախտեց Մայքը.

- Երբ մեծնամ, անձամբ պիտի գամ հայրենիքիս ծառայելու:

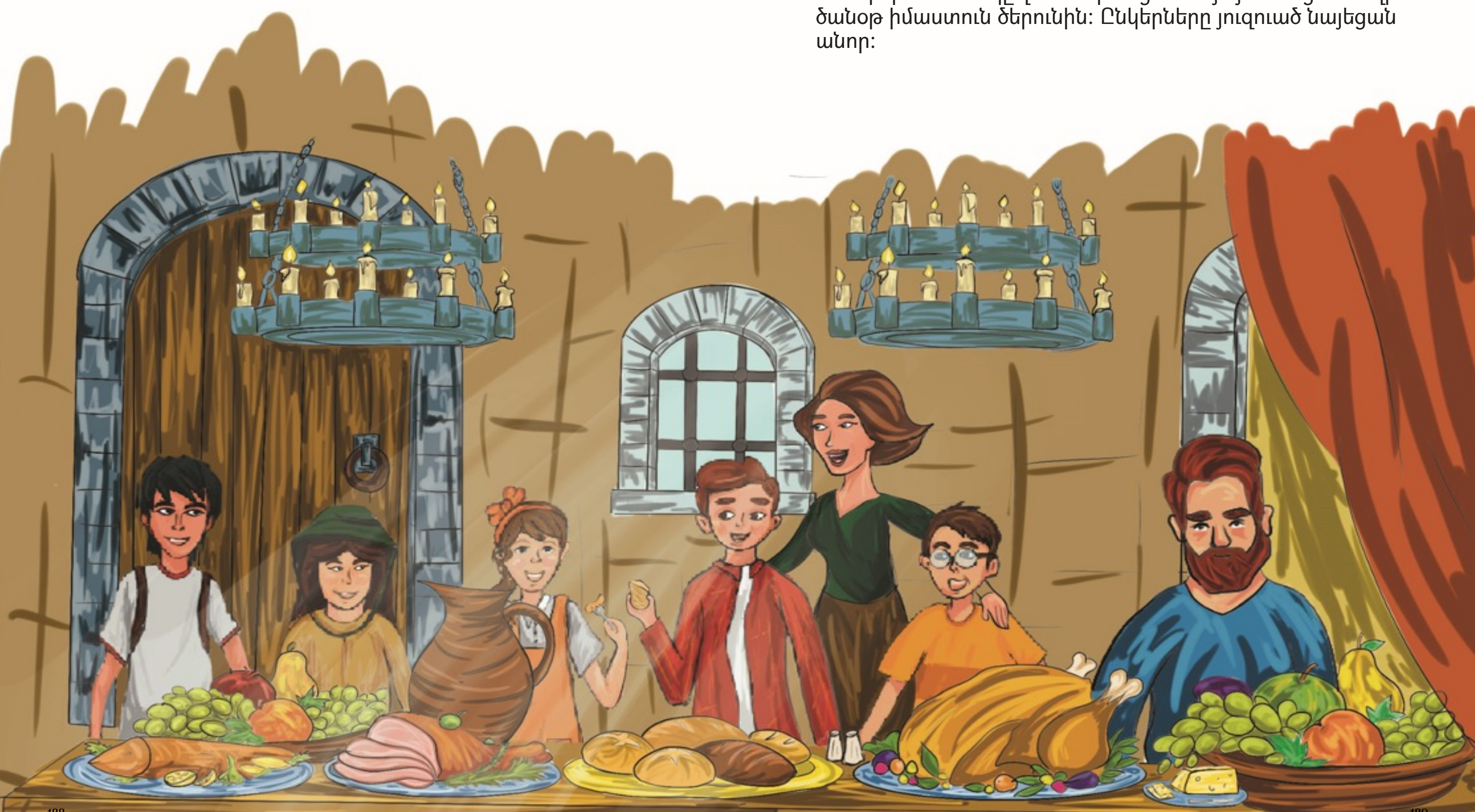
-Ես ալ,- վճռական գոչեց Իշխանը:

-Պատերազմի ընթացքին գլխուս մէջ ալ այդ միտքն էր: Մենք ոչինչ ենք, եթէ չունինք պատմական Հայրենիք,- ատելցուց ժագը:

-Իսկ ես գիրք պիտի գրեմ ապրիլեան պատերազմին մասին,- յուզուած ըսաւ Մերին:

-Ես ալ որոշած եմ, որ երբ այս ամէնը աւարտի, ծնողներուս հետ ամառը անցընել Արցախի մէջ, լուսանկարել ամէն սար, ամէն քար ու Արցախի մասին պատմել ամբողջ աշխարհին,- ըսաւ Աննան:

Յանկարծ սենեակը լուսավորուեցաւ ու յայտնուեցաւ մեզի ծանօթ իմաստուն ծերունին: Ընկերները յուզուած նայեցան անոր:

-Ես գիտեմ հիմա ինչ կը կատարուի ձեր հոգիներուն մէջ: Կ'ուզեմ ըսել, որ **նահատակներուն հոգիները Աստուծոյ քով են՝ երկինքի մէջ, ու հիմա ալ անոնք այնտեղէն կը հսկեն մեր երկրին: Ապրիլեան այս քառօրեան մէկ անգամ եւս ապացուցեց, որ հայը կոտրել հնարաւոր չէ, երբ ան կը համախմբուի: Ասիկա լուրջ յաղթանակ էր:**

Ծերունին նայեցաւ հերոսներուն եւ յուզուեցաւ. բոլորին աչքերը լեցուած էին հպարտութեան արցունքներով:

* * *

Մեր հերոսները, ամրոցին դռներուն չհասած՝ կանգ առին: Անոնց սրտերը սկսան արագ զարնել: Ներսէն կը լսուէին ուրախ ձայներ, աղմուկ, երաժշտութիւն: Հայկական տոլմայի ախորժաբեր հոտը տարածուած էր ամէն տեղ:

Ընկերները միասին վազեցին ներս ու քարացած կեցան. ամրոցին մէջ աշխոյժ եռուզեռ էր: Անիկա իրենց գիտցած ւերակ ամրոցը չէր. այլ կարծես կախարդանքով մը վերածուած էր փոքրիկ հիւրանոցի:

Դահլիճներէն մէկուն մէջ, մեծ սեղանի մը շուրջ նստած էին անոնց ծնողները: Սեղանին հայկական համով ուտեստներ էին, հայկական կարմիր գինի:

Մերին լալով նետուեցաւ մօր գիրկը ու ամուր-ամուր գրկեց զայն:

-Մամ, մամա՛ , ո՛ր էիր, ես կարօտցայ քեզ, գիշերները քեզ երազիս մէջ կը տեսնէի...

Աննան մօտեցաւ հօրը եւ գրկախառնուեցան...

Մեր հերոսները հաւաքուեցան հիւրանոցին մէկ անկիւնը:

-Ես կարծես բան մը յիշեցի,- շշնջաց Իշխանը,- Այս ընթրիքի պահուն ներս մտած էր թաւ մօրուքով մարդ մը ու առաջարկած մեզ արշաւի տանիլ դէպի այս հինաւորց ամրոցի պատմութեան խորքերը: Ըսաւ, որ դարերը պիտի թռին վայրկեանի արագութեամբ: Մեր ծնողները համաձայնեցան, ու մենք գացինք այդ մարդուն ետեւէն:

-Մէկ վայրկեան... փաստօրէն այն ինչ կը կատարուէր մեզի հետ, տեղի ունեցած է ընդամէնը մէկ երեկոյի ընթացքին,- ըսաւ Մայքը:

-Այնտեղ նայեցէք,- Մերին զարմանքէն լայն բացած աչքերով մատնացոյց ըրաւ պատին կախուած նկարը,- Այս մարդը չէ՛ր, այսինքն՝ այս մարդու որդին էր կարծես, չեմ գիտեր, որ մեզի առաջարկեց այդ արշաւը:

-Այո, շատ նման է,- հաստատեց Ժագը:

Անոնց քովէն անցնող մատուցողը, տեսնելով նկարին ուղղուած ընկերներուն հայեացքները ըսաւ.

-Հայոց պատմահայր Մովսէս Խորենացիի նկարն է:

Մեր հերոսները ապշահար նայեցան իրարու, բայց քանի որ շատ կարօտցած էին ծնողները, վազեցին սեղանին քով:

Ընկերները անմիջապէս միացան կերուխումին, զրոյցներուն ու տօնակատարութեան, սակայն իրենք այլեւս ուրիշ մարդիկ էին՝ զօրացած Հայոց պատմութեամբ ու հպարտ իրենց առած որոշումներով...

...Այդ օրը, Արագածի փէշին տեղակայուած ամրոց-
հիւրանոցին մէջ, տեղի կ'ունենար պատմական
իրադարձութիւն. աշխարհի տարբեր կողմեր ապրող խումբ
մը ընկերներու հոգիներուն մէջ ստեղծուած էր սրբազան
ՀԱՅՐԵՆԻՔ մը:

ՎԵՐՋ